

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У БЕОГРАДУ 1942—1943. ГОДИНЕ

I

После великих хапшења и губитака партијске и скојевске организације, народноослободилачки покрет почетком лета 1942. године нашао се у врло тешкој ситуацији. Разбијени су Месни комитет КПЈ, Месни комитет СКОЈ-а, Месни одбор НО фонда, а такође Окружни комитет КПЈ за београдски округ. Погибијом Тодора Дукина и Мије Ковачевића Окружни комитет изгубио је свог секретара и једног од најбољих чланова и свео се на половину. Полицији је пошло за руком да у Београду онемогући рад већини рејонских комитета и врло великом броју партијских и скојевских организација.

Одмах после мартовске провале, још у априлу месецу, било је формирано привремено руководство Месне организације Партије, у које су ушли Блажо Радуновић и Жика Петровић, дотадашњи секретари Шестог и Другог рејонског комитета.¹⁾ Они су покушали да среде стање у партијској организацији у оним рејонима који су највише страдали у мартовској провали. Међутим, убрзо је дошло до нове провале која је обухватила оне рејонске комитете које је на вези држао Жика Петровић. Овај провокатор предао је Специјалној полицији многе другове са којима је одржавао везе, а затим је побегао у четнике. И ова провала нанела је жртве партијској организацији.

У јуну 1942. дошло је, такође, до нове провале у организацијама СКОЈ-а у средњим школама. Том приликом извршено је масовно хапшење омладинаца, чији је број достигао око једне хиљаде.

Провале у партијској и скојевској организацији довеле су до тога да су и они комунисти који су остали на слободи изгубили везе са партијским руководством и тешко су се могли укључивати у организоване облике борбе. Осим тога, Покрајински комитет одлучио је у то време да формира покрајински комитет СКОЈ-а, па су Бора Дреновац, секретар

¹⁾ *Блажо Радуновић*, данас директор Дирекције за материјалне резерве СФРЈ. — *Жика Петровић* постао је провокатор и о његовој судбини нема података.

Месног комитета СКОЈ-а и члан Месног комитета КПЈ, и Ивица Девчић Обалац, члан Окружног комитета КПЈ за Београд, били повучени за чланове Покрајинског комитета СКОЈ-а. Стеван Јовичић, члан Месног комитета КПЈ, који није био ухапшен, пребачен је на терен у партизански одред, с обзиром да је исувише био компромитован пред полицијом. Видоје Смилевски, члан Окружног комитета Партије, остао је неколико месеци у Земуну као инструктор Покрајинског комитета при Среском комитету КПЈ за Земун, а затим је прешао на рад у јужну Србију и Македонију.

МЕСНИ КОМИТЕТ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

У описаној ситуацији Покрајински комитет КПЈ за Србију, крајем јуна 1942. године, одлучио је да формира нови Месни комитет КПЈ за Београд. За секретара Месног комитета био је именован Јанко Лисјак Пушка, дотадашњи секретар Среског комитета КПЈ за Земун, а за чланове новог Месног комитета именовани су Ђурђелина Ђука Динић и Разуменка Зума Петровић.

Писмо Покрајинског комитета о формирању новог Месног комитета од 26. јуна 1942. године гласи:

„Драги другови,

ПК за Србију донео је одлуку да вас троје, које је ПК одредио за сређивање прилика у Београдској месној организацији, будете Месни комитет за Београд. ПК сматра да сте својим досадашњим радом као чланови наше Партије и садашњим радом око сређивања овдашње месне организације то заслужили. ПК сматра да ћете својим будућим радом оправдати то поверење и да ћете часно испунити све задатке и доследно наставити традиције Београдске месне организације која је увек била наша најбоља партијска организација и да ћете имати пред очима увек само интересе Партије, као што су то имали наши најбољи борци које нам је непријатељ отргао, као што су другови Мрша, Ђуро Стругар, Дака, Шуња, Јеша, ДукиН, Ковачевић и др.; као и они другови који се и сада боре у нашим редовима у позадини и партизанским одредима.

За секретара МК одређујемо друга Павла (Јанко Лисјак), а за заменика другарицу Радугу (Ђука Динић). Расподела посла и веза већ вам је јављена, а са сређивањем СКОЈ-а, НОФ-а и др. извршили бисте потребне реорганизације."

Нови Месни комитет одмах је приступио повезивању с неоткривеним члановима Партије како би обновио старе и створио нове партијске организације. Пошто је Месни комитет био састављен од малог броја чланова и с обзиром на велике губитке партијске организације у мартовској и јунској провали, Београд је сада био подељен на четири рејона. Први партијски рејон обухватао је Чукарицу и углавном се подударао са старим Првим рејоном. Други рејон је сада обухватао центар („круг двојке“), Трећи рејон је обухватао територију Дорћол—Карабурма, а Четврти је, вероватно, обухватао читаву територију старог Седмог рејона. У релативно кратком временском року од месец-два дана, у сваком од ова четири рејона успостављени су рејонски комитети и сваки од њих обновио је или створио нове партијске организације, у којима су поново били повезани Многи чланови Партије.²⁾

Једна од карактеристика рада партијске организације у овом периоду, у лето и јесен 1942. године, о којем се у документима говори више него о осталим периодима илегалне ослободилачке борбе у граду, састојала се у стварању тзв. агитпроп-група. Наиме, поједини чланови Партије били су задужени да образују групе симпатизера од којих ће прикупљати прилоге за народноослободилачку борбу, с којима ће редовно одржавати састанке и том приликом разговарати о ситуацији на светским и унутрашњим фронтovima, а посебно читати вести, прогласе, илегални партијски материјал и штампу народноослободилачког покрета. Заиста, у то време један већи број чланова Партије у свим рејонима успео је да формира по неколико оваквих група присталица народноослободилачког покрета. У ствари, био је то већ стари, опробани метод рада партијских и скојевских организација (читалачке групе).

Исто тако, партијске организације у лето и јесен 1942. имале су задатак да формирају ударне групе од најбољих чланова Партије и симпатизера, које су у погодним моментима вршиле борбене акције против окупатора и њихових слугу. Разумљиво је да је полиција приликом свих хапшења нарочито инсистирала на томе да дозна састав ових ударних група и открије појединце који су учествовали у извршеним акцијама.

Посебну пажњу Партија је у Београду и даље поклањала прикупљању прилога за народноослободилачки покрет,

²⁾ У поменутој преписци Месни комитет имао се потписивати са П (у ствари, Павле), а Покрајински комитет потписивао се са М (у ствари, Михајло — Благоје Нешковић). — О *Јанку Лисјаку* и *Ђуки Динић* опширније се говори на наредним страницама. — *Разуменка Зума Петровић* данас је директор Завода за заштиту споменика културе у Србији.

у новцу и у материјалу. Према расположивим подацима из јесени 1942. године, изгледа да су у сва четири поменута рејона били такође формирани одбори Народноослободилачког фонда. Ови одбори су у појединим предузећима и у многим насељима имали своје пододборе за прикупљање прилога за ослободилачку борбу. Тако је, на пример, рејонски одбор НОФ-а на Чукарици у то време имао девет пододбора по предузећима и у појединим насељима, и то: у Ковници, у предузећу „Шантер“, у Фабрици шећера, у Државној маркарници, у Државној штампарији, у Министарству пољопривреде, у Ложионици државних железница, затим одбор за обалске раднике и један улични одбор на Чукарици. Ови одбори првенствено су прикупљали новац, али су, такође, активно радили на прикупљању намирница и припремању пакета које су слали затвореницима у затворима или логорашима у Бањичком логору. Одбори Народноослободилачког фонда прикупљали су такође санитетски материјал и слали га партизанским одредима. Поред тога, ови су одбори настојали да прикупљеним новцем интервенишу за ослобођење појединих ухапшених другова и другарица. Било је случајева да су неки агенти и иследници подмићивани новцем, па су појединим затвореницима гледали мало кроз прсте, пуштали их или слали у Бањички логор, али у групу треће или четврте категорије логораша.

Одласком Јанка Лисјака на дужност секретара Месног комитета КПЈ у Београду, у Земуну је за секретара Среског комитета КПЈ био именован Стеван Дукић. Међутим, убрзо је Стеван Дукић, јуна 1942, пао у руке полицији. Нови секретар Среског комитета у Земуну, уместо погинулог Дукића, постао је Шоти Пал.

Што се тиче политичке линије партијске организације у другој половини 1942. године, у могућности смо да изнесемо само општу политичку линију КПЈ у Србији, коју је септембра 1942. одредио Покрајински комитет КПЈ. Према његовим упутствима од септембра 1942, партијски задаци деле се на политичке, војне и организационе. Политички задаци: линија Партије је народноослободилачка борба против окупатора и његових слугу, разбијање власти коју окупатор оформи и стварање народноослободилачких одбора као привремених органа народне власти; откривање акција и политике Драже Михаиловића. Војни задаци: јачање постојећих и стварање нових партизанских одреда; развијање партизанског начина ратовања и стварање, у редовима партијских и скојевских организација, посебних ударних група; вођење акција против најосетљивијих тачака окупатора и његове власти. Организациони задаци: јачање и проширивање партијских организација, васпитни рад са члановима КПЈ; јачање агитационог и пропагандног рада у масама;

спровођење свих акција и одлука у народноослободилачкој борби по утврђеном плану; јачање дисциплине, будности и савесности у раду да би се очувао конспиративни начин деловања; припремање свих чланова КПЈ који могу да буду ухапшени да се у случају хапшења не шире провале.

Из ових општих поставки, датих у јесен 1942. године, београдска партијска организација, очигледно, није могла да извуче много упутстава за свој рад у окупираном граду. Ове смернице задржавале су већ познату општу политичку линију народноослободилачког покрета из почетка устанка.

Изгледа да је недостатак ових општих упутстава био посебно у томе што се у њима ништа није говорило о раду с омладином. Управо је у Београду, у лето 1942. године, после великих провала у СКОЈ-у, и у ваншколском и у школском сектору рада готово потпуно замро организовани рад СКОЈ-а. Покушаји обнављања Месног комитета СКОЈ-а у лето 1942. нису дали резултате и овај Комитет неће бити обновљен све до краја окупације и ослобођења града. Покрајински комитет СКОЈ-а једно време боравио је у Београду и покушавао да успостави неке везе са активнијим омладинцима, али ни ови покушаји нису дали резултате.

Изгубивши везе са својом организацијом, велики број скојеваца и родољубивих омладинаца и омладинки од краја 1942. године углавном је на своју иницијативу, самостално, покушавао да створи организацију и врши извесне акције, о чему ће касније бити речи.

БОРБЕНЕ АКЦИЈЕ И НОВИ ХЕРОЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942.

У другој половини 1942. као и 1943. године осетиле су се оштре последице губитака које су претрпеле партијске и скојевске организације, а с тим у вези и поменутог начина илегалног рада. Појачани полицијски притисак је изазвао знатно смањење борбених акција против окупатора у самом Београду. Па ипак, и поред свега тога, поједине ударне групе при партијским и скојевским организацијама задавале су ударце окупатору.

У том погледу су у ово време знатно активније биле ударне групе у Земуну. Непосредно после хапшења Стевана Дукића једна ударна тројка казнила је издајника. Тим поводом Срески комитет КПЈ издао је проглас којим је обавестио родољубиво становништво о губитку Дукића и ликвидацији Тоше Цветковића. Овај проглас имао је позитиван политички одјек.

Почетком августа 1942. земунски ударници Милан Узелац и Ђорђе Коларић ликвидирали су једног немачког официра и запленили његово оружје. Акција је изведена у близини Коњичке школе.³⁾

Септембра 1942, пет земунских ударника (Бранко Плећаш, Сава Мухић, Драган Рајнпрехт, Димитрије Марчетић и Раде Судат)⁴⁾ усред дана упали су у земунску болницу и отели ухапшену Емилију Јакшић, члана рејонског скојевског руководства.⁵⁾

У октобру 1942. ударник Лазар Саватић је код земунског парка убио агента Мошковића.⁶⁾

Акције су изводиле ударне групе и у Београду. Из полицијских докумената види се да је 27. јуна 1942. године, око 20 часова, у близини Калемегдана непознати ударник

³⁾ Милан Узелац Шуца, кожарски радник, рођен у Лици, члан синдиката постао је пре рата, а члан КПЈ 1941. Био је организатор многих група активиста народноослободилачког покрета у Земуну. Почетком 1943. отишао је у Подунавски партизански одред. Погинуо је 1944. у западној Србији на дужности комесара III батаљона, III Војвођанске бригаде, 36. дивизије Народноослободилачке војске Југославије.

⁴⁾ О Бранку Плећашу и Сави Мухићу види напомену на страни 136. и 216. — Драган Рајнпрехт данас живи и ради у Земуну. — Димитрије Марчетић Диша, родом из Лике, омладинац-радник из Земуна, као члан разних ударних група извршио је велик број акција у граду. У поменутој акцији спасавања Емилије Јакшић, када су полицајци кренули у потеру за ударницима, Марчетић је убио једног гониоца. Опкољен од полицајаца у неком подруму, читав сат пружао је отпор, али је био савладан. Издржао је страховита мучења у затвору, а у пролеће 1943. био је одведен у Сремску Митровицу, где је стрељан са групом омладинаца.

⁵⁾ Емилија Јакшић Шуца (Београд, 1924—1949) била је још 1940. члан СКОЈ-а у Првој женској гимназији у Београду. Истакавши се веома активним радом и борбом против окупатора, августа 1941. постала је члан Комисије за средње школе МК СКОЈ-а у Београду. Почетком 1942. прешла је на рад у Земун, где је била више пута хапшена. Од новембра 1942. до октобра 1943. била је секретар Сремског комитета СКОЈ-а, а касније прво инструктор, затим члан ПК СКОЈ-а за Србију. После ослобођења била је на разним партијским дужностима при МК КПЈ у Београду. Погинула је 29. новембра 1949. у аутомобилској несрећи.

⁶⁾ Лазар Саватић Металац (Рума, 1914—1950), један од најхрабријих и најборбенијих ударника у Земуну и Београду. Радио је као радник у фабрици „Икарус“. Члан је КПЈ од 1942. Организовао је разне диверзантске и саботажне акције у фабрици у којој је радио и у другим земунским предузећима. Посебно се истакао у ликвидирању усташких и немачких агената, нарочито у атентатима на Мошковића и, касније, Волфа (види стр. 290). Саватић је 1943. године отишао у партизана, где је постао, прво, обавештајни официр одреда, а затим је ту дужност вршио у Шестој војвођанској бригади. На том послу такође је испољио изванредне способности. Његови другови тврде да је био мајстор у откривању и хватању непријатељских шпијуна и диверзаната. Умро је 1950, после тешке болести која је наступила као последица рањавања из времена рата.

пуцао на једног немачког војника. Ударник је том приликом био ухваћен.

Средином августа једна група ударника извршила је диверзију на немачки возни парк у Гробљанској улици. Том приликом уништени су један камион и троја запрежна кола. Према сећању савременика, ову акцију помогли су припадници народноослободилачког покрета из Пожарне команде на тај начин што нису одмах ступили у дејство за гашење пожара ,

Поједине ударне групе добијале су и специјалне задатке. Тако је пета група са територије Мостар—Сава, половином 1942, из организације ТОТ узимала писаће машине, један апарат за умножавање и разне формуларе који су могли користити припадницима народноослободилачког покрета. Ова група је чак из Управе града Београда изнела 50 потписаних бланко личних карата и 100 комада пропусница за унутрашњост, које су неки агенти једноставно продали присталицама ослободилачког покрета. Материјал за умножавање, гештетнер и боје ова ударна група отпослала је за Јастребачки партизански одред.

У појединим предузећима где је партијска организација могла да настави активност, као у Раковици, на пример, ударне групе и даље су вршиле саботаже у производњи. Тако је у Фабрици мотора неколико комуниста непрекидно радило на сипању песка у моторе које су оправљали у фабрици. Осим тога, вршила се и саботажа приликом контроле доласка радника на посао. Један или други радник, приликом уласка у фабрику, регистровао би не само своје име већ и имена оних радника који нису долазили на посао, Сутрадан би то учинили други итд.

У другој половини 1942. године знатно је мањи број регистрованих исписивања парола. Ипак, из Билтена број 246 Обавештајног одсека Команде Српске добровољачке страже од 17. децембра 1942. године може се видети да је 16. децембра изјутра, на Вождовцу, у више улица било исписано неколико парола на кућама. Ту се нарочито помињу улице Војводе Степе, Краља Владимира, Новакова и друге. Пароле су гласиле: „Смрт фашизму“, „Живео СССР“, „Доле фашизам“, „Живео Стаљин — доле Хитлер“ и друге. У Билтену се тим поводом каже: „Ове натписе, ценећи по рукопису — штампању, рекло би се да је писало извесно стручно лице, цртач, фирмописац или сл.“.

У лето 1942. године ударне групе у Београду посебно су се припремале за обрачун с неким ранијим припадницима КПЈ и СКОЈ-а који су се у току ислеђења били ставили у службу полиције и као агенти сами вршили хапшења по улицама и становима припадника народноослободилачког покрета. Међу њима налазила се и Јелена Матић, адвокатски

приправник, ухваћена од стране полиције крајем 1941. године у Чачку као члан Окружног комитета КПЈ за чачански округ. Једна ударна тројка упала је у њен стан у улици Алексе Ненадовића број 3 и успешно извршила атентат 18. септембра 1942. године. Од тројице ударника био је том приликом ухваћен главни атентатор Илија Мргић, крзнарски радник.

Нови догађаји су, међутим, поново омели развитак народноослободилачког покрета у граду.

У јесен 1942. године у београдској партијској организацији почела је нова велика провала. Крајем септембра полиција је у једном налету ухапсила око 50 комуниста, углавном чланова рејонских комитета и партијских ћелија.

Том приликом био је откривен Други партијски рејон, звани „Центар“, и партијски рејон Дорћол—Карабурма, а делимично је откривена организација у старом Седмом рејону. Полиција је тада сазнала за постојање 20 партијских ћелија у Београду. Новим хапшењима, извршеним октобра—новембра и децембра 1942, ова провала постепено се проширила и захватила још неколико десетина комуниста.

Међутим, и овом приликом већина комуниста показала је јуначко држање када се нашала очи у очи с непријатељем.

Секретар Првог рејонског комитета, инж. Василије Ивановић, службеник Управе водовода, приликом хапшења 28. септембра у улици Војводе Глигора, покушао је да изврши бекство. Полицијски органи отворили су за њим ватру и Василије Ивановић је том приликом био тешко рањен. Одмах је пренет у затвореничку болницу, али је 29. септембра издахнуо. (Тим поводом Бећаревић је тражио од Управе водовода да породици Ивановић ускрати принадлежности, стан и пензију).⁷⁾

Ратомир Раша Ђелмаш такође није хтео да се да у руке полиције. Када су 5. октобра 1942, код Шесте мушке гимназије, агенти изишли на место на коме је Ђелмаш имао заказан састанак, Раша је извадио револвер и на улици је извршио самоубиство. Није хтео да падне у руке непријатељу.⁸⁾

⁷⁾ *Василије Ивановић*, инжењер, пришао је КПЈ и постао њен члан још пре последњег рата. У лето 1941. био је секретар партијске ћелије на Белим Водама и активно радио међу радницима запосленим у Водоводу. Године 1942. постао је прво члан, а затим секретар Рејонског комитета КПЈ у првом рејону и на тој дужности је погинуо.

⁸⁾ *Ратомир Ђелмаш Раша*, правник, као члан КПЈ, у другој половини 1941, учествовао је у многобројним акцијама београдских ударника против окупатора и домаће полиције. Наредне године постао је члан Рејонског комитета КПЈ у трећем рејону и тада је организовао неколико група ударника, прикупљање помоћи партизанским одредима и пребацивање Београђана у одреде. На тој дужности је изгубио живот.

Приликом хапшења Данила Јањатовића, 5. септембра 1942, дошло је до гушања између њега и полицијских органа. Јањатовић је био активан комунист на Чукарици. Он је покушао голорук да изврши напад на полицијске агенте, али су ови употребили оружје и ранили га. Био је пренесен у болницу ради операције, а касније је пребијен у затвору.)

Агент Мишковић Блихер почетком септембра 1942. дознао је за улични састанак на који је требало да дође Милица Милојковић, ученица. Блихер је на улици ухапсио Милицу, али је приликом спровођења, на углу Далматинске улице и Станоја Главаша, Милица својим бициклом ударила агента и покушала да побегне. Блихер је извадио револвер и Милица је пала смртно погођена и одмах издахнула.¹⁰⁾

На сличан начин био је приликом хапшења, 25. децембра 1942. године, рањен познати композитор Војислав Вучковић, који се скривао у улици Саве Текелије број 4. Он је као рањеник одведен у затвор Специјалне полиције.¹¹⁾

У самом затвору, приликом саслушавања, комунисти су такође пружали оштар отпор. Крајем августа у полицији је пребијен и убијен Петар Раткнић, чиновник, члан КПЈ. Он

⁹⁾ Данило Јањатовић, графички радник, још од 1934. године био је активан у синдикалној организацији графичара и убрзо постао члан КПЈ. После априла 1941. постао је секретар партијске ћелије у Заводу за израду новчаница, а крајем исте године радио је као члан Рејонског комитета КПЈ првог рејона. Захваљујући делом и њему, партијска и скојевска организација у Заводу за израду новчаница радиле су континуирано готово за све време рата. Приликом мучења у затвору, бесни због Јањатовићевог пркосног држања, агенти су му избили око, после чега је био пребачен у болницу, где је, према једној верзији, извршио самоубиство.

¹⁰⁾ Милица Милојковић, ученица из Крагујевца, дошла је на рад у београдску скојевску организацију крајем 1941. или почетком 1942. године. Већ у шеснаестој години у Крагујевцу је постала члан КПЈ. Непосредно по окупирању земље најактивније је прикупљала оружје, муницију и санитетски материјал, а затим ју је скојевско руководство упутило у околна села, где је окупљала омладину и припремала је за борбу против окупатора. Извесно време провела је и у Крагујевачком партизанском одреду. Ухваћена је у Ациним Ливадама и одведена у крагујевачки затвор, где је саслушавана и, због младости, пуштена. Тада је пребачена на рад у Београд, где је радила под надимком „Плава“.

¹¹⁾ Др Војислав Вучковић (1910—1942), композитор, диригент, музички критичар и писац, припадао је још пре 1941. кругу најнапреднијих интелектуалаца у Београду и Србији. Одмах по окупирању земље укључио се у народноослободилачки покрет и помагао га свим силама. Пошто је као припадник НО покрета био потказан полицији, морао се повући у илегалност. После хапшења убрзо је изведен на стрељање. Од већих и значајнијих дела Вучковић је компоновао „Симфонијску поему“, композицију „Весник буре“ и друге. Приближно у исто време у полицији и на Бањици страдале су Вучковићева жена Фани Политео и Мила Димић, две истакнуте активисткиње Комунистичке партије.

иследницима ништа није хтео да каже. Један савременик сећа се да је Раткњић уочи хапшења говорио: „Ако паднемо једнога дана, морамо умрети као људи-комунисти.“¹²⁾

Крајем септембра 1942. био је ухапшен лекар др Тодор Бороцки који се скривао у околини Ивањице. Он је 4941. и почетком 1942. године, као члан КПЈ, активно радио у београдској организацији. Између осталог, учествовао је у организацији спасавања др Иванке Муачевић. Бороцки је вршио јак утицај на групу лекара и санитетских радника у Државној болници у Београду, међу којима је народноослободилачки покрет имао снажно упориште. На саслушању 4. октобра 1942. године, сломљен мучењима, приликом постављеног питања о отмици Иванке Муачевић, Бороцки је, како пише у полицијском записнику, „брзо притрчао прозору и искочио кроз прозор у двориште“. Остао је на месту мртав, упоран у одбрани својих другова.¹³⁾

Почетком новембра Драгомир Станковић је у полицији био тако пребијен да је пао у несвест, пренет је у болницу и тамо је, после неколико часова, издахнуо. У полицијском записнику наглашава се да његови посмртни остаци нису предати породици јер је он политички кривац и јер „досад ово није практиковано“. Уједно се каже да је Станковић био подвргнут „специјалном поступку“, што значи страховитом мучењу.¹⁴⁾

Тих дана у полицији је био претучен и у мукама је издахнуо Јосип Кисељак, радник Дирекције трамваја и осветљења у Београду, који је био партијски техничар у свом рејону. Кисељак је био затворен у ћелији број 7 затвора у Ђушиној улици. Издахнуо је с речима: „Наставите, другови, борбу до победе.“

“) *Петар Раткњић* је већ 1939. године био запажен активист у СБОТИЧ-у (Секција трговинских чиновника). Током рата, као члан КПЈ, нарочито је радио на растурању илегалног материјала. У једној таквој акцији је и ухапшен 14. августа 1942. Убијен је у затвору у Ђушиној улици.

“) *Др Тодор Бороцки*, лекар, већ 1936. године припадао је групи напредних лекара и радио у Српском лекарском друштву и Удружењу медицинара. Касније (1939) био је члан Акционог одбора државних и јавних службеника. У јеку почетка устанка руководио је групом лекара која је за партизане прикупљала санитетски материјал и разне прилоге, а уједно је у рејону круга „двојке“, држао предавања на курсевима за прву помоћ. Пружио је значајну помоћ приликом спасавања Иванке Муачевић и зато је био означен као главни кривац у тој акцији.

“) *Драгомир Станковић* припада оним жртвама окупаторског полицијског терора о којима састављачи ове књиге нису могли пронаћи никакве податке. Према недовољно поузданим сећањима неких савременика, Станковић је био члан КПЈ и ухапшен је у тзв. мартовској провали.

Заједно с Кисељаком до смрти су били тучени Миодраг Јовановић, службеник Дирекције трамваја и осветљења, затим Никола Јевтић, службеник из Крагујевца, и једна омладинка. Миодраг Јовановић је стрељан исте вечери по довођењу у Бањички логор, док су Јевтић и поменута омладинка издахнули још у самој полицији.

Велики је број безимених јунака народноослободилачког покрета у Београду, о којима није сачуван ниједан податак. Тако, према сећању Јулијане Дограјић, један радник у Специјалној полицији није хтео ни да ода своје име. Тукли су га целу ноћ, вукли га бетоном кроз ходник, тако да му је глава ударала о бетон. Ујутру су из хелије извукли мртво тело овог друга.

Међу свима овим, знаним и незнаним јунацима посебно се истиче лик *Ђурђелене Ђуке Динић*, члана Месног комитета КПЈ у Београду. Рођена је 1913. године у Доњем Коњувцу, код Лесковца. Њен отац је још 1920. године био биран за комунистичког посланика. Пошто је потицала из сиромашне сељачке породице, није учила ни основну школу, а када је одрасла, упутили су је у Домаћичку школу у Лесковцу, где је и савладала писменост. Убрзо је у Нишу научила плетарски занат и постала штрикерка. Услед активности у радничком покрету морала је напустити Ниш и 1940. године дошла је у Београд. Удала се за Филипа Кљајића Фићу, народног хероја, још пре немачког напада на Југославију.

После окупације земље Ђука је активно радила у градској партијској организацији. Неуморно је учествовала у организовању диверзантских акција и борби београдских ударника. Савременици говоре да су је сви који су је познавали необично волели. Захваљујући својим способностима и љубави коју је уживала међу активистима, средином 1942. године постала је члан Месног комитета КПЈ за Београд.

Ђука је ухапшена 20. септембра 1942. године. Полиција ју је ухапсила под именом Мирјана Обрадовић. У затвору је страховито мучена. Према сећању једне другарице која је заједно са њом била затворена у истој хелији, Ђуки су при саслушавању изломили и ноге и руке. Била је потпуно деформисана. Тукли би је жилом по уснама пет и више сати. Онда би је вешали, ставили главу између ногу, а руке и ноге везали ланцима. Ђука ништа није признала и није чак рекла полицији ни своје право име. Стрељана је маја 1943. под именом Мирјана Обрадовић.

Необично јунаштво показала је такође у јесен 1942. у затвору Радмила Шнајдер. Она је хапшена два пута, априла и октобра 1942. године. Ни први ни други пут ништа није признала о свом раду, иако је била тешко терећена и суо-

чена са члановима Партије и Рејонског комитета с којима је заједно радила. Приликом другог хапшења лично ју је теретио тадашњи секретар Рејонског комитета Дорћол—Карабурма, тврдећи да је била секретар једне партијске ћелије на Карабурми. Ни овом приликом полиција од ње ништа није успела да дозна.¹⁵⁾

Исто тако и Даница Каришић, терећена на суочењу да је кандидована за члана КПЈ и повезана са другим комунистима, ништа није признала у Специјалној полицији.

Јуначко држање у затворима испојио је такође велики број припадника народноослободилачког покрета у то време у Земуну. У склопу такозване „рације Виктора Томића“, тј. акције масовног уништења становништва у Срему¹⁶⁾, у првој половини августа 1942. немачки и усташки органи приступили су у Земуну масовном хапшењу радника, сељака, ђака и студената. Том приликом било је затворено око 400 лица. Полиција је упадала у поједине делове града и хапсила читаве групе, а затим ухапшенике мучила на са слушању, тражећи од њих признање учешћа у борбама и акцијама народноослободилачког покрета. Међутим, огромна већина ухапшених пркосно се и херојски држала пред полицијом.

Почетком октобра 1942. у руке полиције пао је земунски ударник Сава Мухић. Мучили су га седам дана, тражећи од њега да ода учеснике спасавања Емилије Јакшић. Агенти су говорили: „Ко ти је била веза? То хоћемо и ништа више!“ Последњим напрезањем снаге Мухић им је бацио у лице: „Моја веза је Југославија!“ Сава Мухић издахнуо је у земунском затвору.

Покушај атентата на усташког агента Ракића, као одмазда за смрт Саве Мухића, није успео. Том приликом полиција је ухватила Душка Мађерчића. Мађерчић је издржао сва зверска мучења и успео је, заједно с једним другом из затвореничке ћелије, да побегне из затвора.¹⁷⁾

¹⁵⁾ *Радмила Шпајдер* (Београд, 1916—1944), службеник, приступила је напредном женском покрету 1939. године, а од 1941. је члан КПЈ. Учествовала је у многобројним акцијама против окупатора.

¹⁶⁾ У вези с порастом ослободилачке борбе у Срему усташе су у лето 1942. предузеле офанзиву на партизана на Фрушкој гори. Истовремено, специјални Павелићев изасланик Виктор Томић организовао је акцију за уништење великог дела становништва у сремским селима, коју је народ назвао „Томићева рација“. Том приликом усташе су у Срему убиле око 6.000 лица, док је на разне начине било злостављано око 10.000 људи, жена и деце.

¹⁷⁾ О Сави Мухићу и Душану Мађерчићу види напомену на стр. 136. и 215.

СПЕЦИЈАЛНИ ЛОГОР ЗА ОМЛАДИНУ
У СМЕДЕРЕВСКОЈ ПАЛАНЦИ

Узнемирили због непрекидне активности илегалних организација народноослободилачког покрета, посебно због акција комуниста и скојеваца, у јесен и крајем 1942. године Гестапо и Специјална полиција поново су почели вршити по Београду масовна хапшења, надајући се да ће овога пута коначно уништити партијске и скојевске организације. У то време је чак један четнички обавештајац јављао на Равну гору: „У Београду се хапси по улицама, у локалимa, код кућа, дању и ноћу, и нико није сигуран да га неће ухапсити као сумњивог и узети за таоца. Хапшења врше Немци и Недићева полиција.“

Полиција је крајем 1942. године применила посебан поступак према ухапшеним напредним студентима и средњошколцима. Још августа 1942. у Смедеревској Паланци био је организован логор за око 500 омладинаца који су били ухапшени у Београду. Овај логор назван је „Заводом за принудно васпитање омладине“. У њега је послана већина ухапшених омладинаца који су били активни у такозваном средњошколском сектору СКОЈ-а у Београду. За две године постојања овог логора (1942—1944), кроз његове жице прошло је 1.270 омладинаца и омладинки. Око 70% логораша било је из Београда, док су остали доведени из других градова Србије, из Ниша, Чачка, Пожаревца, Крушевца и др. У логор су, поред школске омладине, довођени и радници-омладинци, али је највећи број логораша потицао из редова средњошколаца.

Недићевци и Гестапо надали су се да ће у овом логору, уз помоћ организованог фашистичког идеолошког притиска, успети да преобразе душе младих људи и да их васпитавају у фашистичком духу. Због тога су били доведени посебни васпитачи, међу којима се истицао управник логора Милован Поповић. Он је, заједно са својом женом, завео посебан режим, одржавао часове фашистичке идеологије, конференције и приредбе са затвореницима, надајући се да ће успети да придобије њихову наклоност за фашистичку идеологију и да ће васпитним средствима „раскринкати“ сва „зла“ комунизма.

Затвореници су били присиљени да похађају специјалне курсеве на којима су им одржавана предавања из филозофије, политике, социологије, политичке економије, националне историје, антропогеографије и књижевности, а све са становишта фашистичке идеологије. Често су за поједине теме долазили у логор специјални предавачи, међу њима Димитрије ЈБотић и његови блиски сарадници: Иванић, М. Васиљевић, Д. Најдановић, Р. Парезанин и други. Воспи-

таци и предавачи нарочито су настојали да пред логорашима дају некакву „критику марксизма“ и марксистичког погледа на свет.

Поред предавања такве врсте, у кругу логорских жица, логораши су били изложени и суровијим облицима политичког „преваспитавања“. Они су, на пример, морали да раде разне писмене саставе на овакве, рецимо, теме: „Мој случај“, „Моје политичко убеђење“, „Тачности и нетачности историјског материјализма“, „Шта мислим о Титовој акцији“, „Зашто нисам и зашто не могу да будем комуниста“, „За Светог Саву или Маркса“ и др. Ове писмене саставе најчешће би лично читао М. Поповић и затим појединачно звао логораше на „разговор и убеђивање“, после чега су многи морали исту тему поново писмено да обрађују.

У методе логорског фашистичког васпитања спадали су, такође, принудан рад у логору или на околним пољима, затим повремено затварање у логорски затвор, стварање потказивача међу логорашима и слично.

Огромна већина омладинаца и омладинки — логораша није наседала овим фашистичким методама „васпитања“. У логору је 1943. године, уз помоћ београдске полиције, била откривена илегална организација која је припремала пуч и ослобођење свих затвореника, а 1944. године неколико група логораша успело је да организује бекство из логора. Већина одбеглих омладинаца одмах се пријавила партизанским одредима и с оружјем у руци наставила ослободилачку борбу.

Управник Поповић је у логору успео да придобије неке плашљиве затворенике, међу којима се истицао Милутин Дорословац, и да преко њих врши утицај на затворене младе људе. Али сви ови напори нису фашистима дали очекиване резултате. Нико није гајио илузије да се не налази у фашистичком затвору.

Сама чињеница стварања једне овакве врсте логора за средњошколце, студенте и другу омладину показује да су СКОЈ и народноослободилачки покрет тако дубоко продрли у редове грађанске омладине и у толикој мери је одушевили за акцију против окупатора да полиција и окупатори нису смели приступити физичкој ликвидацији стотина и хиљада омладинаца-родољуба, бојећи се да би тиме, у редовима грађанства, само појачали мржњу према окупатору и расположење за ослободилачку борбу. Управо то показује колико је била широка политичка основа на којој је народноослободилачки покрет могао у Београду да гради своју организацију и развија борбу за ослобођење.

НЕПРЕКИДНА СТРЕЉАЊА

Како су затвори Специјалне полиције и логори на Бањици и Сајмишту крајем 1942. године били толико пуни да више није ни било места за нове затворенике, полиција је приступила одвођењу једног дела затвореника у логоре у Немачку и Норвешку, или на принудан рад у Немачку, а делом су појачана стрељања затворених родољуба. Према непотпуним подацима, крајем 1942. и почетком 1943. године учестала су стрељања затвореника са логора на Бањици.

Првог децембра 1942. стрељано је 11 затвореника.
Осмог децембра десет.

Једанаестог децембра десет.

Петнаестог децембра шеснаест.

Седамнаестог децембра деветнаест.

Двадесет петог око педесет.

Двадесет шестог сто тридесет и четири.

Двадесет деветог седамнаест.

Четвртог јануара 1943. тринаест.

Двадесет петог јануара педесет седам.

Деветнаестог фебруара око двеста педесет и пет.

Итд.

Сва ова стрељања окупатори и њихове домаће слуге вршили су уз образложење — како је стајало у полицијским одлукама — да је појединце требало „трајно елиминисати из друштва, као веома опасне". Према томе, ова стрељања нису вршена према поменутој Кајтеловој наредби — 1 : 100 или 1 : 50, чиме су своја стрељања немачки окупатори правдали 1941. године у Србији. Године 1942. и 1943. у Београду су стрељања родољуба вршена искључиво ради физичког уништавања припадника народноослободилачког покрета.

И на самом стрелишту затвореници су до последњег даха пружали отпор окупаторским целатима и борили се за своје ослобођење.

Из Билтена Обавештајног одсека штаба Српске државне страже бр. 239 од 9. јануара 1942. може се, на пример, дознати следеће:

„8. децембра у 14 часова у Јајинцима Немци су вршили стрељања. Том приликом побегли су: Стефановић Стефан, Милутиновић Д. Радомир и Шаловић Арсен. Поменута тројица нападнуше Немце, одузели су им један ручни митраљез. Немци су за њима отворили ватру и изгледа да су једног од њих ранили, јер има трагова крви. Сва тројица побегла су у правцу Белог Потока."

Ово је, вероватно, једини случај успешно оствареног бекства са стрељања у Јајинцима.

Број стрељања и стрељаних у Јајинцима и другим губилиштима у околини Београда толико се повећао да су се окупатори и њихови домаћи помоћници нашли пред проблемима шта да учине с огромним бројем лешева које је било врло тешко закопати. С тим у вези, средином 1943. године, немачки функционери у Београду намеравали су да, попут својих немачких колега у другим земљама, у Београду саграде крематоријум за спаљивање лешева стрељаних.

О томе су сачувана два документа. Једним актом немачка фирма „Х. Кори“ из Берлина нуди рокове испоруке и цене пећи за крематоријум (18. маја 1943.). Други документ представља једно писмо немачке фирме „Е/кМег ^/егке А. О.“ из Берлина од 25. августа 1943. године инж. Боровоју Палићу, Београд, Књегинје Зорке бр. 94. Овим писмом немачка фирма доставља опис, цртеже пећи, цене, материјал и поступак за спаљивање.

Изгледа, међутим, да је немачки штаб у Београду одустао од зидања специјалног крематоријума за спаљивање лешева стрељаних. Крајем 1943. и почетком 1944. године, према наређењу највиших окупационих власти, у Јајинцима је приступљено откопавању лешева стрељаних и њиховом спаљивању под отвореним небом. Циљ оваквог поступка био је, између осталог, да сакрије све немачке злочине извршене у Београду. У раду на откопавању и спаљивању лешева Немци су употребљавали такође затворенике са Бањице, које су, по обављеном послу, убијали.

ЈАНКО ЛИСЈАК, МИРКО ТОМИЋ И СТАНИСЛАВ СРЕМЧЕВИЋ

Почетком 1943. године КПЈ у Београду изгубила је још неколико својих високих функционера. Агенти су успели да на једном уличном састанку 16. јануара, у Приштинској улици, ухвате секретара Месног комитета КПЈ Јанка Лисјака, иако је овај том приликом пружао физички отпор. Лисјака је проказао један провокатор који се увукао у организацију народноослободилачког покрета и преносио хлеб и кекс из пекаре „Соко“ друговима скривеним у једном илегалном стану.

Јанко Лисјак рођен је у селу Шагудовцу код Доње Стубице 1914. године. Потписао је из сиромашне сељачке породице и већ као дечак морао је отићи да учи занат. Био је металац, и у својој 18 години постао је активан члан Уједињених радничких синдиката и члан СКОЈ-а, а 1935. го-

дине постао је члан Партије. Неколико година радио је у Загребу, а затим је, после једног хапшења приликом растурања комунистичких летака, био прогнан из Загреба и прешао је у Београд. У београдској партијској организацији Јанко Лисјак се убрзо истакао као један од најборбенијих комуниста.

После окупације земље Лисјак је постао секретар Секретског комитета КПЈ у Земуну. Народноослободилачки покрет у Земуну је под његовим руководством исписао прве славне странице своје борбе. Средином 1942. године Лисјак је именован за секретара Месног комитета КПЈ у Београду.

Управо када је био почео да ради на сређивању и реорганизацији народноослободилачког покрета у Београду, у другој половини 1942. године, јесенска провала партијске организације спречила је да се покажу већи резултати овог рада, а убрзо је и сам Лисјак био ухапшен.

Јанко Лисјак је у затвору био страховито мучен. Према сећању једног савременика, Лисјак је био толико тучен да су са њега отпадали комади меса; био је сав у крви. Цела ћелија је била крвава, и њени зидови. Ипак полиција од њега ништа није могла да дозна. Јанко Лисјак издахнуо је у ћелији Специјалне полиције.

Савременици најлепше говоре о Лисјаку, човеку малог раста, мршавом, али врло жива духа. Као радник био је необично начитан и образован, што је изазвало поштовање свих оних који су га познавали.

Смрћу Јанка Лисјака 1943. године, у Београду је престао рад Месног комитета КПЈ и он неће бити обновљен све до ослобођења, октобра 1944. године.

Исти провокатор који је полицији открио Лисјака, 17. јануара 1943. године довео је агенте на састанак у Табановачку улицу, где је имао да се сретне са Милицом Дачић, кројачицом, у чијем се стану, у улици Принца Павла број 26, скривао члан Покрајинског комитета Мирко Томић. Полиција је ухапсила Милицу Дачић а у њеном стану поставила заседу. Не знајући за хапшење Дачићеве, око 5 часова по подне Мирко Томић је наишао у стан, где су га дочекали полицијски органи. Он је покушао да бежи, пружио је оружани отпор пуцајући из револвера у агенте, али је на улици био погођен са три метка и тешко рањен.

Мирко Томић рођен је 1904. године у селу Парцане код Крушевца. Био је дете сиромашне сељачке породице и с тешком муком се школовао, али је успео да заврши Правни факултет у Београду. Још као студент учествовао је у свим демонстрацијама и акцијама напредне студентске омладине. Тада је постао и члан Партије. У демонстрацијама је једном

приликом ухапшен, изведен пред суд и осуђен на робију. Пет година лежао је у тамници.

Године 1935—1936. Мирко Томић је био један од нај-активнијих организатора политичких зборова у Србији. На њима је ватрено говорио народу о потреби јединства радника и сељака у борби за основна социјална права и демократске слободе.

На Покрајинској партијској конференцији у Београду, јуна 1940, Мирко Томић био је изабран за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. После окупације земље, у лето 1941, радио је у крушевачком и краљевачком округу као инструктор Покрајинског комитета. Крајем 1941. године био је именован за члана Главног штаба партизанских одреда за Србију и, заједно с Ваљевским партизанским одредом и деловима других одреда који се нису повукли из западне Србије, водио је борбе на том терену против окупатора. Тај рад наставио је током 1942. године и поред веома тешких услова који су постојали у западној Србији и Шумадији.

У Београд је долазио у неколико наврата, а новембра 1942. године дошао је да се привремено склони и повеже с Покрајинским комитетом, чији је био члан, како би се припремила даља организација ослободилачке борбе. Међутим, његова смрт нанела је велики губитак Партији и читавом народноослободилачком покрету у Србији.

После хапшења и убиства Јанка Лисјака у Београд је, са дужности секретара Окружног комитета КПЈ у Аранђеловцу, дошао Станислав Сремчевић Црни. Он је добио задатак да организује нови Месни комитет КПЈ у Београду. Тога ради је пре Сремчевића дошао у Београд и Ђуро Гајић, борац Првог шумадијског одреда, који је раније био члан Месног комитета СКОЈ-а у Земуну.¹⁸⁾ Сремчевић је управо почео да се повезује с појединим члановима Партије и партијским функционерима у граду, али је у току тога рада настрадао. Агенти су 15. фебруара 1943. поставили Сремчевићу заседу у Неготинској улици. Када су Сремчевић и Гајић, који су заједно наишли, приметили полицијске агенте, обојица су извадили револвере и отворили ватру на полицијске органе. Сремчевић и Гајић испалили су том приликом 18 метака, али су агенти својим оружјем успели обојицу на лицу места да убију.

Станислав Сремчевић Црни био је металски радник. Родио се 1919. године у селу Гунцати код Кнића. Већ као 17-годишњи младић приступио је Комунистичкој партији и до почетка рата био је активан у синдикалном покрету, а ра-

¹⁸⁾ О Ђури Гајићу види стр. 284.

дио је и на разним партијским дужностима. Године 1940. био је изабран за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

У лето 1941. године именован је за политичког секретара Окружног партијског повереништва за Аранђеловац. Био је један од организатора и покретача оружаног устанка у ТТЈу-мадији и учествовао је у стварању Првог шумадијског партизанског одреда. После повлачења партизанских јединица из западне Србије и Шумадије, један батаљон Првог шумадијског одреда задржао се на свом терену и Сремчевић је даље активно радио на организовању устанка и окупљању народа у Шумадији за борбу противу окупатора. Њему припадају велике заслуге за поновно формирање Шумадијског партизанског одреда у мају 1942. године.

И када је одлуком Партије дошао на рад у Београд, погинуо је часно вршећи своју дужност. Сремчевићева смрт представљала је велики губитак за партијску организацију У Србији.

ТЕХНИЧКА СЛУЖБА ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА. РАД ТАЈНЕ ШТАМПАРИЈЕ

Партија је све време рата придавала велик значај обезбеђењу курирске службе и растурању илегалних прогласа и материјала. Покрајински комитет био је завео читав систем конспирације у техничком апарату. Захваљујући томе, овај апарат успешно је обављао своје послове под најтежим условима окупације у Београду готово све време рата. Технички апарат радио је веома брзо и ефикасно. Илегални курири преносили су писма с партизанским извештајима и упутствима за рад и предавали их, даље, својим курирским везама. Извештаји са терена из целе Србије стизали су редовно и тачно у Покрајински комитет.

Главна курирска веза Покрајинског комитета одржавана је преко Бране Перовић. Она је овај посао обављала све до средине 1943. године. Пошту за Покрајински комитет доносиле су једно време такође Славка Морић-Парента и Милада Рајтер.

Технички апарат и курирска служба служили су се читавим системом илегалног преношења писама. Курирску службу најчешће су обављале другарице. Због честих претреса на улицама, писма су се обично носила у недрима. Курири из унутрашњости долазили би у одређено време на одређена места, али њима није одмах прилазио курир Покрајинског комитета. Постојали су такозвани курири-помоћници, неки их савременици називају „извидницама“, који су прилазили куририма из унутрашњости или из месне

организације, преузимали од њих пошту и даље је преносили до главног курира, који је затим пошту носио у Покрајински комитет. На сличан начин отправљана је и пошта Покрајинског комитета партијским организацијама у Београду или у Србији и Војводини.

Иако је мрежа техничара који су примали и растурали илегалне прогласе и друге материјале у Београду повремено била проваљивана, она је често обнављана и материјал је уредно растуран. Међутим, илегална градска техника за умножавање материјала није успела да се одржи до краја рата.

Фебруара 1943. године, услед хапшења њених радника, престала је да ради техника Месног комитета КПЈ. Она је после мартовске провале била пресељена у Милићину улицу број 6. Затим је поново пребачена у улицу Поп-Тадигину број 2 (крајем 1942). У том стану било је изграђено склониште у шупи, ископано у земљи и покривено даскама, где су смештени писаћа машина, гештетнер и тигл-машина за штампање. Међутим, јануара месеца ухапшена је прво Адела Шинко-Вранић, а убрзо је у руке полиције пао и Божо Ракас.

Тешки губици партијских организација у Београду крајем 1942. и почетком 1943. године и повећани полицијски притисак довели су до потребе да Покрајински комитет, преко свог техничког апарата, почне да обраћа још већу пажњу обезбеђењу илегалних склоништа у становима, како за људе тако и за материјал. Крајем 1942. и нарочито 1943. године, у Београду су на више места била изграђена посебна илегална склоништа.

У кући Милутина Благојевића, службеника, у Крајинској улици број 36, на пример, било је изграђено једно такво склониште у две веће и једној мањој просторији.¹⁹⁾ Ту је била смештена једна комплетна илегална штампарија с већом количином штампарског материјала и хартије, као и

¹⁹⁾ *Милутин Благојевић* (Београд 1912—1944), аутомеханичар, постао је члан КПЈ још средином тридесетих година. Заједно са женом *Ратком* везао је цео свој живот за Партију. У кући Благојевићевих до 1943. скривали су се многи партијски илегалци, а ту је такође било скровиште хартије и разног партијског материјала. Сви савременици који су Благојевићеве познавали задржали су их у најбољој успомени као одане и енергичне борце за циљеве КПЈ и ослобођење од окупатора. После хапшења, Милутин и Ратка спроведени су у затвор у Ђушиној улици, затворени у самице и изложени страховитим мучењима. Пошто агенти нису од њих могли на тај начин да добију никакво признање о људима с којима су били повезани, претили су да ће убити њиховог четворогодишњег сина. Али ни та претња их није поколебала. Милутин и Ратка стрељани су с великом групом родољуба у ноћи између 6. и 7. септембра 1944. године у Маринковој Бари. Данас Крајинска улица носи име Милутина Благојевића.

другог материјала. У изградњи овог склоништа и припремању штампарских машина учествовао је Вучко Ивковић.

Слично склониште, али за сакривање илегалних партијских радника, било је изграђено у Гарибалдијевој улици број 4, у кући Стевана и Анђе Стевановић. У подземно склониште улазило се кроз маскирани улаз, прикривен једном покретном каџеом пећи. Овде су скривани и партијски материјали.²⁰⁾

У стану Вучка Ивковића, у улици Војводе Глигора број 24, такође је било изграђено специјално подземно склониште где су скривани разни партијски материјали и партијска архива.

Посебна врста склоништа грађена је у појединим становима. Обично су таква склоништа грађена за прикривање илегалца у случају изненадне полицијске рације. Таква склоништа начињена су, на пример, у Великоморавској улици број 7 у стану Јозефине Грундл, у улици Стевана Првовенчаног број 103, у стану Јована Добеша, у Мокролушкој улици број 7, у улици Милована Миловановића број 20, у Новокосточачкој улици број 15, у Ластиној улици број 9 и на другим местима.²¹⁾

Ова склоништа одиграла су несумњиво врло велику улогу у очувању партијских и скојевских кадрова, а посебно у раду техничког апарата Покрајинског комитета КПЈ. Тако је, на пример, у пролеће 1943. године, у Београд дошао члан Главног штаба партизанских одреда за Србију Петар Стамболић. Он је више месеци боравио у склоништима у Гарибалдијевој улици број 4, у Ластиној улици број 9, у Шумадијској број 187, и у другим илегалним становима. Исто тако, у Београду је око месец дана провео, крајем 1942. и почетком 1943. године, Светозар Вукмановић Темпо, који је као делегат Централног комитета КПЈ и Врховног штаба био упућен на рад у Македонију. Уз помоћ партијске организације, он је у Београду ухватио везе за пребацивање у Македонију. Краће или дуже време у Београду су, у илегалним становима и склоништима, боравили и други партијски, скојевски и партизански руководиоци.

"") *Стеван* (рођен 1909, чиновник) и *Анђа* (рођена 1913, домаћица) *Стевановић* откривени су од стране полиције касније (1944). Убрзо после хапшења убијени су у једној од последњих група стрељаних, септембра 1944. године.

²¹⁾ У Колубарској улици бр. 20, на пример, налазила се једна радионица (власник Марјановић) и у њој су тајно израђивани гештетнери и поједини делови за штампарску технику. У изради овог материјала учествовао је такође Вучко Ивковић. Уз прећутно одобравање власника ове радионице, ту су прављени и разни механизми за израду тајних склоништа, као и разне врсте прибора за фалсификовање разноврсних докумената (личне карте, пријаве, објаве стана и др.).

Тајна партијска штампарија на Бањичком венцу број 12 несумњиво је имала најбоље илегално склониште. Она је пуне две године — од августа 1941. до августа 1943. године — непрекидно радила и штампала партијске и друге материјале народноослободилачког покрета. Полиција је непрекидно трагала за овом штампаријом, али и поред свих напора које је улагала, није јој пошло за руком да уђе у траг овој штампарији. Иако је постављала разне замке и на са слушањима испигивала ухапшене припаднике народноослободилачког покрета откуда долази штампани материјал, полиција није успела да открије тајну партијску штампарију.

Током двогодишњег рада штампарија на Бањичком венцу издала је врло велику количину материјала. Овај материјал је, преко техничке мреже, био дељен и растуран у Београду и на територији читаве Србије.

У поменутом периоду, у тајној партијској штампарији, штампано је пет бројева Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, седам бројева „Гласа“, „Пролетер“ за 1942. годину, брошура са збирком чланака из „Борбе“, која је 1941. излазила на ослобођеној територији, затим Проглас ЦК КПЈ од 7. новембра 1942, Проглас са Првог заседања АВНОЈ-а од новембра 1942. године, неколико прогласа ПК КПЈ за Србију (од 1. јула 1942, од 7. новембра 1942, од марта 1943, од 1. маја 1943. и Окружница ПК бр. 4), затим Проглас ЦК СКОЈ-а од 7. новембра 1942. и други прогласи. У овој штампарији штампани су Историја СКП (б), Основи лењинизма и Класа пролетаријата и партија пролетаријата, а поред тога, реферати и наредбе у вези с прославама од 6. новембра 1941, од 6. новембра 1942, од 23. фебруара 1943. и од 1. маја 1943. године. Сав овај материјал штампан је у тиражу од по више хиљада примерака.

Штампарија је у појединим моментима радила веома брзо да би што пре издала актуелни материјал, који би већ сутрадан био растуран по улицама Београда. Тако је, на пример, реферат Молотова на прослави Октобарске револуције у Москви 6. новембра 1942. био стенографисан на основу радио-емисије. Реферат је одмах преведен и већ у току ноћи штампан у тајној штампарији. Месна техника је већ изјутра 7. новембра делила реферат по свим крајевима града као проглас. Према сећању неких савременика, проглас је био чак прилепљен на врата Специјалне полиције и агенти су били огорчени, јер су управо у то време сматрали да су потпуно ликвидирали партијску организацију и народноослободилачки покрет у Београду. За растурање прогласа биле су организоване специјалне тројке. Један би прикуцавао или лепио реферат на неком истакнутом месту, други би ишао

као извидница, а трећи је имао задатак да прати онога који лепи проглас и да га упозори ако се појави нека опасност.

Један од највећих подвига тајне штампариије у Београду свакако је било штампање Историје СКП (б). Из ове књиге наши комунисти често су први пут опширније сазнавали о великој Октобарској револуцији и њеним тековинама, о Лењину и његовим ставовима у разним ситуацијама, о разним теоријским питањима борбе за социјализам, о искуствима Бољшевичке партије у припремама и извођењу револуције, као и после ње итд. Пошто је број књига са овом историјом, које су илегално кружиле међу комунистима, био веома мали, а и сама књига полицијски забрањена, поготову за време окупације, осећала се велика оскудица у оваквој врсти литературе. Многи комунисти су чак и руком преписивали поједина поглавља или на писаћој машини и разним справама за умножавање штампали поједине странице ове Историје и давали својим друговима и пријатељима да је читају.

Београдска илегална штампариија, крајем 1941, прихватила се да читко и јасно на машинама штампа цео текст Историје СКП (б). После више месеци напорног рада другови у штампариији успели су да сложе и штампају целу књигу. Они су је поделили у два дела, с обзиром да им је тако било лакше за повезивање, а лакше је било и за преношење. Другови запослени у штампариији посветили су овај свој рад Првој и Другој пролетерској бригади. Ђорђе Андрејевић-Кун израдио је у дрворезу уметничку посвету, која гласи:

*Најбољим синовима наше јуначке Шумадије
Херојима из великог ослободилачког рата Србије
Јунацима који заставу народног ослобођења
пренеше по свим земљама Југославије!
Неустрашивим борцима, командирима и политкомесарима
Прве пролетерске народноослободилачке ударне
бригаде посвећују овај свој технички рад
другови из неослобођеног дела Србије.
Смрт фашизму — Слобода народу!
Дођите! Ваша домовина вас жарко очекује!*

Овај материјал имао је великог одјека у редовима партизана који су добијали штампане књиге из тајне штампариије у Београду.

У току 1943. године дошло је, међутим, до промене у животу другова који су радили у тајној штампариији. Још средином 1942, из веће опрезности, штампариију је напустио др Мило Бошковић, који је пред властима био закупац стана у улици Бањички венац број 12. Затим је, услед пооштрене полицијске рације и прогона, из Београда отишла једна већа група илегалаца. Међу њима налазили су се и Загорка Јовановић, Брана Перовић, Владислав Рибникар, Ђорђе Андрејевић-Кун, Милада Рајтер, Славка Морић-Парента и други.

У штампарији су као илегалци остали Бранко Ђоновић и Слободан Јовић са власницима зграде Бранком и Даном Максимовић. Међутим, изненада су, 31. августа 1943. године, Немци зашли у све куће овог краја и становницима саопштили да имају у року од три дана сви да се иселе. Све станове у том крају Немци су реквирирали за потребе својих официра.

Тако је престао рад у штампарији. Бранко Ђоновић и Слободан Јовић, пре него што ће се иселити, тајно су изнели малу штампарску машину марке „Бостон“ која се налазила у овој штампарији као резерва, и понели штампарска слова и нешто од алата. Они су се привремено склонили у друге илегалне станове. Дана и Бранко Максимовић такође су морали прећи у илегалност и убрзо су отишли у партизане.

Иако су немачки официри, од тада па све до ослобођења Београда, становали у згради у Бањичкој улици број 12, они никад нису приметили да на дну плакара постоји маскирани тајни улаз у склониште штампарије.

Бранко Ђоновић и Слободан Јовић су убрзо, према задатку добијеном од Покрајинског комитета, организовали нову илегалну штампарију у припремљеном склоништу у Крајинској улици број 36. Пошто су понели штампарска слова, материјал штампан у овој штампарији био је веома сличан ранијем и полиција није могла знати да је, у ствари, престала да ради тајна штампарија за којом се толико трагало.

НЕСИГУРНОСТ ОКУПАТОРА У ГРАДУ

Масовна халшења, разбијање појединих основних и рејонских организација КПЈ и СКОЈ-а, као и стрељања хиљада људи ипак нису донели немачкој команди нимало већу сигурност у граду. Напротив, немачки окупатори и њихове домаће слуге су се 1942. и 1943. године у Београду осећали исто тако несигурни као и 1941. године. Њихова несигурност расла је још више због јачања оружане ослободилачке борбе у читавој Југославији и снажења партизанских одреда и Народноослободилачке војске. С друге стране, развој ситуације на Источном фронту и на фронту у Африци није могао Немцима у Београду уливати нимало оптимизма.

Бојећи се поновне појаве оружаних акција у граду и припремајући се за евентуални војни отпор на улицама, Немци су, у другој половини 1942. и током 1943. године, почели у појединим улицама Београда да граде извесна војна одбрамбена упоришта. Тако су августа 1942. изградили две осматрачнице код војног слагалишта речне морнарице.

У септембру су опасали главну телефонску централу у Косовској улици бодљикавом жицом. Почели су ноћу замрачивати оне делове града у којима станују Немци и у којима се налазе њихове установе, од хотела „Србија“ и „Москва“ до „Лондона“ и улице Милоша Великог. За немачке официре саграђена су посебна склоништа од бомбардовања из ваздуха у улици Краљице Марије (данас 27. марта) и у Руском дому, у улици Краљице Наталије (данас улица Народног фронта).

Крајем септембра 1942. саградили су на тротоару пред Железничком станицом један бункер, а исти такав бункер саграђен је с леве стране Железничког моста на Сави и код Калемегдана, као и код порушеног моста. На Чукарици, код бензинског складишта, и у Трговачкој улици биле су подигнуте три осматрачнице. На појединим истакнутим зградама, као на згради Двора, Народне скупштине и Министарства пошта септембра 1942. постављена су митраљеска гнезда.

Немачка Фелдкомандатура у Београду почела је брижљиво да осигурава и болнице с немачким рањеницима. Она је децембра 1942. наредила да се сагради ограда на углу Пастерове и данашњег Булеvara Ослобођења, како би се створио преглед пролаза свих возила која иду од Славије у Пастерову улицу и добила прегледност на улазу у немачку војну болницу. Исто тако су и на Макишу биле подигнуте две осматрачнице.

Све је то у граду стварало војну атмосферу, коју су још појачавали повремени извештаји о погибијама недићеваца и љотићеваца у борбама с партизанима. Готово свакодневно у „Новом времену“ освитали су извештаји о погибијама појединих припадника недићевске Српске државне страже и љотићевских добровољачких одреда. Повремено су у граду приређиване свечане сахране погинулих издајника српског народа. Ма колико да су се Немци и недићевци трудили да у граду створе изглед нормалног живота, ипак то није било могућно учинити. Атмосферу војне окупације пратила је тешка ситуација у погледу снабдевања прехранбеним артиклима, одећом, обућом, огревом и другим потребама грађана. Према једној недићевској наредби од 19. маја 1942. године, било је чак забрањено свако усељавање избеглица у Београд. Ова забрана образложена је следећим разлозима:

„Стамбене и прехранбене прилике у Београду из дана у дан све су теже и теже, док је радна снага обзиром на пролећне и друге радове у унутрашњости потребна, и тако су ове избеглице, када допутују у град, не само изложене великим непријатностима око смештаја и прехране, него губе и време које би могли употребити за рад и зараду.“

Наредне, 1943. године, управник града Београда је месеца септембра забранио свако усељавање ради сталног на-

стањења у Београду. Према овој наредби, изузетно су се у Београду могли привремено настатиЕати само ученици за време школске године. За остале грађане привремени бо-
равак могао се одобрити највише у трајању од 30 дана.

Посебне тешкоће јављале су се у граду у вези са снабде-
вањем намирницама, које је било рационалирано. Иако су гра-
ђанима биле подељене књижице с боновима за намирнице,
ипак се следовање добијало сасвим нередовно. Масти није
било месецима. Сви извори из овога времена говоре о огром-
ним тешкоћама у снабдевању.

Из једног извештаја Покрајинског комитета КПЈ за
Србију од јуна 1943. године види се да је у Београду кило-
грам пшеничног брашна коштао 450 динара, килограм куку-
руза 350 динара, килограм масти 2.000 динара, метар дрва
5.000 динара, а ни то није било могуће лако набавити. „Се-
љаци из Шумадије долазе у Београд и просе или моле да
замене млеко за кукуруз. Наднице радника квалификова-
них су 100—150 динара дневно, а чиновника просечно
3.000 динара месечно.”

Неки Лазар Грубачевић је доста невешто у десетерцу
спевао песму Београду у пролеће 1942. године, али се из ње
добро виде поједине карактеристике снабдевања града. Ова
песма на неки начин се сачувала у недићевским папирима.
У њој се, између осталог, каже:

*Београде граде, мој големи јаде,
У теби је, ево, тешко живит саде.
На пијаци твојој скоро ништа нема,
Црна авет глади свуда ти се спрема...
Да се више штеди, то је сад у моди,
Ал' та штедња само у стомак погоди.
Ах, много нас има од Дируса књиге,
Црна берза ради и води све бриге...
Сваког дана цена баснословно скаче,
Сад Београд јадни са свих страна плаче.
итд.*

Оскудица у брашну била је 1942. године тако велика да
је чак недићевски Министарски савет морао да пропише
наредбу о обавезном раду и ограничавању слободе физичких
радника у Првом акционарском млину у Београду. Овом
наредбом радницима из млина било је забрањено да напу-
штају предузеће и, уколико би га напустили, не би се могли
нигде запослити без одобрења Берзе рада. (Недићеве Слу-
жбене новине донеле су ову наредбу у бр. 51 од 1942. године.)

Док је становништво трпело оскудицу у основним жи-
вотним потребама, недићевци су вршили пљачку имовине
појединих грађана, да би се домогли разних средстава. Још
средином 1942. године Недићева влада прописала је Уредбу
о одузимању имовине лицима осуђеним због кривичних дела

извршених против окупационог поретка. Исте године, децембра месеца, Недић је затражио од министра правде да припреми Уредбу о конфискацији свих имања лица „која су учествовала у комунистичкој акцији и побуни током 1941. и 1942. године“, с тим да се од вредности тих имања образује један фонд за обнову настрадалих места. Недићев министар је касније то и учинио.

Сами недићевци вршили су, у ствари, најобичнију пљачку. Из једног извештаја Штаба београдске области Српске државне страже од 20. јануара 1943. године, види се да водник граничног вода у Остружници од грађана на Железничкој станици Остружница одузима разне намирнице, а нарочито млеко и месо. „Ово одузимање“ — каже се у извештају — „врши се свакодневно откако је дошао за водника овог вода потпоручник Миленковић.“ Сличних поступака недићевских органа било је тада много широм окупираних земља.

Недићевци и Немци, по свој прилици, брзо су изгубили илузије о томе да ће с такозваном Српском заједницом рада и Националном службом моћи да мобилишу радну снагу за своје циљеве. Они зато, крајем 1942. и нарочито у 1943. години, све више прибегавају „обавезном раду“, тј. принудном раду за грађане. Из расположивих докумената види се да је само у Београду, у току 1943. године, принудно морало да ради око шест хиљада Београђана. Само у првој половини 1943. године, према извештају немачке Фелдкомандатуре, из Београда је било упућено на принудан рад у Бор 3.560 радника, у Костолац 238, у околину града 1.660 радника, што укупно чини 5.458 радника. Према томе, из ових непотпуних података произилази да је те године на принудан рад било упућено преко 11.000 грађана, који су радове обављали како у самом граду тако и у другим местима.

Упоредо са завођењем система принудног рада за грађане, недићевци су у Београду непрекидно давали изјаве о некаквој својој великој кризи о радницима, посебно о радничкој деци. Септембра 1942. године, на пример, објављено је да је Српска заједница рада у Београду издвојила два милиона динара за радничку децу. После неколико дана објављен је споразум између Српске заједнице рада и Удружења власника биоскопа о приређивању специјалних представа по популарним ценама за раднике. Половином 1943. године Недић је свечано отворио Дом „Србозара“, намењен радничкој омладини у Београду итд.

Све ове акције недићеваца тешко да су могле обманути грађане. Мало је ко веровао да су недићевци способни да учине нешто за унапређење положаја радника. Напротив, радници су у предузећима врло добро осећали дејство разно-

разних инспекција, полицијских рација и хапшења по предузећима оних лица која су на било који начин учествовала у акцијама народноослободилачког покрета.

Поред настојања да прикажу своју велику бригу о положају радника и сиромашног становништва, недићевци су у Београду велике напоре улагали да развију фашистички усмерен културни живот. Недићева влада је, августа 1942. године, одобрила кредит од 20 милиона динара за довршење започетих радова на згради Народног позоришта. Поред тога, у граду су основана још два позоришта: такозвана „Централа за хумор“ и „Ацино позориште“, која су власти финансирале ради вођења пропаганде против народноослободилачког покрета, нарочито против комунизма.

Недићевске просветне власти упорно су настојале да се у школама редовно одржава настава. Све основне школе и већина гимназија радиле су од јесени 1941. године. Просветне власти инсистирале су да деца у школама добијају васпитање у фашистичком духу. То настојање ишло је тако далеко да су, на пример, у лето 1942. године матуранти у гимназијама на испиту добили да обраде тему: „Обнова и нов поредак у Европи“. Ко није израдио задатак у духу недићевске обнове, био је оборен на годину дана.

Покушај обнове рада на Универзитету је пропао. Према једном извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију, власти су чак биле организовале послужитеље на Универзитету и имали су у плану да од њих направе неку врсту универзитетске полиције и жандармерије за почетак рада. Међутим, Београдски универзитет није желео ни хтео да обнови рад за време окупације из већ раније наведених разлога. Осим тога, немачке окупаторске власти бојале су се да се у Београду не концентрише већи број студената, будући да су слободарски дух и борба београдских студената већ од раније били врло добро познати.

Недићевци и Немци су, поред тога, непрестано појачавали у граду своју фашистичку пропаганду. Ради тога је, 1. септембра 1942. године, у Гарашаниновој улици број 8 била отворена велика антикомунистичка изложба. Она је требало да, тобоже, раскринка комунисте и њихове руководиоце у очима грађана. Да би кроз изложбу прошао што већи број посетилаца, наставници су морали доводити читаве разреде појединих гимназија.

У својој пропаганди окупатори и квислинзи тражили су оне форме за које су сматрали да ће их грађани лако прихватити. Тако је Гестапо у јесен 1941. организовао лажну партизанску радио-станицу и преко ње давао емисије које су имале да изазову забуну у јавности и да постепено код грађана развијају мржњу према народноослободилачком покрету. Пошто су видели да грађани радо читају илегалне

летке и прогласе, окупатори су и сами почели међу грађанство растурати своје летке. У фебруару 1943, на пример, дељен је летак на српском језику под насловом „Зашто се они боре“. У њему се говорило да становништво са окупираних територија Совјетског Савеза тобоже добровољно ступа у борбу против бољшевика.

Сличног карактера биле су и друге пропагандне акције: издавање разних брошура, илустрованих листова, недељних листова, часописа, итд., што је све у Београду излазило под брижљивом цензуром Гестапоа.

Све поменуте мере ипак нису појачале осећање безбедности за окупаторе у граду.

ПОЛИТИЧКИ ПОРАЗ ИЗДАЈНИКА. БЕОГРАЂАНИ ОДЛАЗЕ У ПАРТИЗАНЕ

Крајем 1942. и почетком 1943. године, са променом ситуације на Источном фронту и фронту у Африци, почиње да се мења и садржај фашистичке пропаганде. Из велике пропагандне офанзиве и слављења успеха хитлеровских трупа на Истоку и у борби против партизана у Југославији, окупаторска штампа и сав пропагандни материјал који је издаван у Београду све више прелазе на правдање неуспеха које су почели да доживљавају хитлеровци. Велики пораз Немаца код Стаљинграда и, касније, капитулација Италије оставили су необично снажан утисак на Београђане. У редовима грађана, чак и у редовима оних који су били блиски недићевцима, настало је превирање и могли су се чути најразноврснији коментари.

У извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију, јуна 1943, расположење грађана приказано је на следећи начин:

„Радништво, сиротиња, добар део средњег слоја је за нас, али су *терором* и масовним стрељањима застрашени. Није могуће ући у неку варош а да се људи не проверавају у месту из кога си дошао и шта радиш, не дозвољава се настањење итд. Зато рад дражиноваца је несметан по градовима и врше га (пропагандом, „организовањем“ у војне јединице за случај „кад дође време“) уз пуну подршку полиције и Гестапоа ...

У Београду *дражиновци* „организују“ чиновништво, трговце, богаташе и њихову децу, неке бивше политичаре, полицију, читаву пету колону и друге сличне, док до радног света уопште не долазе. Већина грађана се овако опредељује: под чијом сфером ће бити

наша земља, под руском или енглеском?, и према томе се и опредељује. Зато и такве присталице [наше државе] данас су за Дражу, а сутра већ нису, и обрнуто, према развоју војних операција на Истоку и Енглеза. Народ мрзи окупатора, дражиновце више него окупаторе, не зове их друкче него „кољашаи“, чак и у срезовима где не раде страхоте, као на пример, у Трстеничком срезу. Једна старица из Шумадије овако говори свом унуку, кога дражиновци врбују: „Ђаволу душу да даш, у бунар да скочиш, али са дражиновцима немо' да идеш“.

Неоспорно је да су на расположење грађана у првом реду утицали развој ситуације на фронтовима и борбе партизана у самој земљи, о чему се све више могло чути. У вези с развојем ситуације на светским фронтовима, нарочито после великог немачког пораза на Источном фронту код Стаљинграда, као и после пораза немачких и италијанских трупа у Африци, код једног дела присталица Драже Михаиловића почело се јављати схватање о томе да је дошао час када и четници треба да ступе у борбу против окупатора. Ови четнички елементи сматрали су да је већ сасвим очигледно да ће у рату победити Енглеска и да, зато, они више не смеју чекати завршетак рата у сарадњи са немачким окупаторима против народноослободилачког покрета.

Такве тенденције у редовима четничког покрета осетио је и Гестапо, и зато, крајем 1942. године, појачава своју активност против тих проенглеских елемената. Немачка полиција тада повремено почиње да врши хапшења и међу присталицама четника, па најистакнутије проенглеске елемене чак изводи и на стрељање. Имена стрељаних објављивана су народу путем прогласа.

Ова акција Гестапоа и немачких окупаторских војних јединица у Београду је у ствари ишла на руку оном другом делу четничких присталица Драже Михаиловића који су и даље сарађивали с окупатором у борби против партизана. Њима је то помогло да се представе као да тобоже воде борбу искључиво против комуниста, а да су и они против окупатора. Немачке власти, на пример, 29. децембра 1942. године објавиле су да су у Београду откриле једну тајну радио-станицу Драже Михаиловића и да је ухапшен шеф радио-станице с четири четника који ће сви бити стрељани. Јуна 1943. године Гестапо је извршио хапшења оних присталица Драже Михаиловића за које је знао да су активно повезани с енглеском тајном службом. Тако је био ухапшен Јово Поповић, један од вођа Земљорадничке странке, затим два брата Милоша Тупањанина, њихове жене и неки други четнички елементи, као Обрад Мاستиловић, Стево Делић,

Воја Лазић и др., који су касније били пребачени у Бањички логор и већином стрељани.

Да би изазвали што већу забуну у народу, као и у редовима присталица четничког покрета, Немци су 20. јануара 1943. године издали проглас, који је потписао немачки командант Србије генерал Бадер, а у коме се говори о групи побуњеника под вођством Драже Михаиловића, што се, тобоже, бори против легалне српске владе Милана Недића, и у коме се српски народ позива да властима помогне у уништењу „тог легла немира“.

Присталице четничког покрета у Београду такође су у пролеће 1943. године растурале своје летке. Они би их убацивали у капије и поштанске сандучиће у великим зградама. Дешавало се, такође, да у поштанске сандучиће убацују неадресоване коверте са сликом краља Петра II фотографисаног заједно с енглеским краљем. На полеђини тих слика штампаним словима било је написано: „Своме народу Петар“.

Истовремено је дошло до колебања у редовима неких грађанских политичара који су дотада били пасивни. Према једном документу, већ у другој половини 1942. године једна група оних грађанских политичара који нису желели отворену сарадњу с Немцима изјавила је да ће у политички живот ступити одмах после повлачења Немаца. Та група политичара издала је о томе и један свој меморандум. Групу су сачињавали: Веља Поповић, Коста Кумануди, Риста Јовић, Никола Ђоновић, Анте Радојевић, Андра Станић, Аца Станојевић, Драгиша Здравковић, Деметровић и др.

Упоредо с овим политичким превирањем, руководиоци равногорске организације у Београду одржавали су врло тесне везе с представницима полиције и Управе града. Према једном извештају, упућеном 4. децембра 1942. године на Равну гору, представници београдске организације четничког покрета Драже Михаиловића држали су састанак с људима из Управе града и на том састанку расправљали о организовању тројки, које би требало да буду спремне у датом моменту.

Неки четнички обавештајац Данило, 27. маја 1943. године, јављао је из Београда:

„У Београду има око 1.800 стражара у коњичким ескадронима. Командант је Радуловић Александар, пуковник, по народности Србин, а његов заменик је пуковник Иван Ткачевић, по народности муслиман, прекрштен на католичку веру и сада на православну. Жандарми су око 85% за нашу ствар и једва чекају кад ће пасти команда за обрачун против заједничког непријатеља, као и испуњење дате заклетве краљу и отаџбини.“

Представници четничког покрета су и у околини Београда одржавали врло тесне везе с недићевским апаратом власти и недићевским одредима. Четнички пуковник Јован Симић, на пример, упутио је наредбу недићевским среским начелницима у којој тражи од њих да интервенишу код добровољаца како ови не би на терену нападали дражиновце. Окружни начелник сматрао је за нормално да четнички пуковник наређује среским начелницима и задовољавао се овом интервенцијом, док је, напротив, према народноослободилачком покрету тражио оштре противакције.

И сам Драги Јовановић, управник града, у више махова је, према постојећим документима, нудио четницима своју сарадњу и то под условима строге дискреције, с тим да привидно и даље задржи према њима непријатељски став.

О повезаности четничког покрета Драже Михаиловића с квислинзима говори и чињеница да је шеф кабинета министра привреде у Недићевој влади, Бошко Костић, један од вођа љотићеваца, у лето 1942. године путовао у Цариград и тамо представницима избегличке владе и енглеској служби давао потребне информације, а уједно је отуда за равнгорски штаб доносио разне поруке и материјале.

Тако су 1942. и 1943. године представници београдске чаршије, како они који су били оријентисани према Недићу, тако и они који су се окретали према Дражи Михаиловићу, или пак били неутрални, почели појачавати своју политичку акцију. Њихове везе су се испреплетале, јер су се припремали да дочекају на сваки начин крај рата тако да им политичке позиције ни у ком случају не исклизну из руку. Због тога је народноослободилачки покрет био основна мета њихових напада. У самом Београду они су постали политички веома активни, нападајући илегални покрет који се борио под руководством Комунистичке партије. Све акције комуниста уливале су им огроман страх, јер су се бојали сопственог народа. И најмању акцију припадника народноослободилачког покрета они су преувеличавали у својим извештајима. Али у својим документима поверљиве природе ипак су признавали да је расположење већине народа за акцију народноослободилачког покрета.

Неки четнички обавештајац Сениша, 21. августа 1942. године, јављао је на Равну гору: „Комунисти су у Београду добро организовали раднике, а имају и оружје, и четници су добили задатак да партијску организацију разбију, јер се боје да комунисти не придобију Београд.”

У једном другом четничком документу, од 13. септембра 1942. године, тврди се како „четници сматрају да у Београду има 30 хиљада комуниста-бораца, који ће у датом момекту извршити револуцију и заузети град. Четници немају снага у Београду које би могле парирати овој акцији.”

Страх од народноослободилачког покрета био је код окупатора и квислинга тако велики да је почетком 1943. године, када је партијска организација у Београду под налетом полиције била готово разбијена, немачка Фелдкомандатура у Београду оцењивала да „под утицајем непријатељске пропаганде, становништво би више волело да буде под комунистичком силом него под немачким вођством" (25. фебруар 1943).

Поменути пуковник Симић, у једној наредби четничком команданту Београда, писао је да је четничка пропаганда у граду „врло слаба" и да се њен рад „не осећа", док је рад комуниста у Београду врло активан. „С обзиром на Радио-Лондон", писао је даље Симић, „који данас тврди пропаганду у корист комуниста, наређујем вам да одмах предузмете најенергичније мере да активност у Београду вас и ваших људи претекне активност комуниста."

Није познато на основу којих информација је немачка Фелдкомандатура доносила своје закључке о расположењу Београђана, а такође се не зна на основу чега су четнички функционери оцењивали то исто расположење, али је сигурно да њихове оцене из овог периода више или мање истинито карактеришу политичко расположење већине Београђана 1943. године.

Средином те године Покрајински комитет КПЈ за Србију покушао је да формира Одбор Јединственог народног фронта за Србију. При том се углавном рачунало да ће Народном фронту приступити неки грађански политичари, с којима је Покрајински комитет повремено долазио у контакт, а које смо поменули. Међутим, тада још није било успеха у стварању овог Одбора.

Исто тако, Покрајински комитет је, средином 1943. године, намеравао да формира једно антифашистичко веће за Србију, „у чије би председништво ушао Рибникар, Богдановић и још неки, а чији би пленум били илегалци, чланови НОО-а, чланови ОК и из одреда". Али тада ни овај план није могао да буде остварен. Владислав Рибникар је, заједно с групом другова и другарица из Београда, био отишао на ослобођену територију у Босну, док се неколико других грађанских политичара још увек у то време колебало у погледу ступања у отворену политичку акцију против окупатора и њихових сарадника.

Упркос поменутим неуспелим покушајима организационе природе, антифашистичко расположење Београђана налазило је свога израза. Оно се 1943. године испољавало на више начина. Те године знатно је појачан прилив бораца из Београда у партизанске одреде. Београђани су прелазили у

одреде било каналима које је организовао Покрајински комитет КПЈ за Србију, било, и то врло често, на сопствену иницијативу. Углавном су одлазили у Космајски партизански одред, Шумадијски одред, Јастребачки одред, Пожаревачки одред, као и у одреде и организације народноослободилачког покрета који су дејствовали у Срему.

Сачувано је више података о групама које су организовале пребацивање бораца из Београда за партизанске одреде. У том раду, на пример, врло је активна била група инж. Душана Јовановића, Мирослава Лазовића и Обрада Папића.

Лазовић у својим сећањима каже да би он обично пошао возом, локалом са Сењака, а истим возом би кренули и они које је требало пребацити у партизане. Силазили су у Раковици, где их је прихватао радник Драгиша Ристановић, или у Кијеву, где је као веза служио Драги Миленковић, берберин. Групе су затим обично одвођене до Липовачке шуме, где су их чекали партизани. Према Лазовићевом сећању, једанпут је тако пребачено 18, други пут преко 20 бораца.

У акцији пребацивања бораца из Београда у партизанске одреде посебну улогу играла је организација народноослободилачког покрета у Кијеву. У овом насељу је још пре рата била окупљена снажна група симпатизера КПЈ. Она је претворила у току ослободилачке борбе Кијево у сигурно место, где се могао склонити илегалца којег је гонила полиција, борац који је ишао у партизански одред или рањени партизан коме је било потребно лечење. У Кијеву су, за све време рата, одржавани састанци с грађанима, растуран је илегални материјал, прикупљана је материјална помоћ за народноослободилачки покрет итд.

Средином 1943. године у Кијеву је био смештен Мирослав Лазовић као стална веза између Космајског одреда и Београда. Ту се такође склањала већа група другова и другарица које је гонила полиција. Из Кијева је одржавана веза с организацијама у Београду и Раковици. Активисти из Кијева савесно су водили бригу о смештају, исхрани, обезбеђењу другова и одржавању потребних веза. Приликом одласка једне веће групе другова у партизански одред 1943. године, ови активисти су чак организовали испраћај, припремили јело, прикупили топлу одећу и друге неопходне ствари.

Међу активистима у Кијеву нарочито су се истицали Јелица Летић, жена радника и мати двоје деце, затим Драги и Ангелина Миленковић, радници, у чијој је кући била смештена земуница, затим Анђа Којић, Вида и Власта Чакаревић, Ката и Манојло Вилић, Славко Милованов и други. Према сећању савременика, свега три до четири породице у овом

насељу нису биле наклоњене народноослободилачком покрету.

Према казивању Обрада Папића, средином 1943. године групе бораца пребациване су из Београда и у Шумадијски одред, који је ради прихватања ових бораца био дошао близу села Сремчице. У једној групи за овај одред налазило се 19 другова и другарица. Акцију за пребацивање бораца организовало је више људи. Код Сремчице су групу прихватили командир Шумадијског одреда Ђоле Нешић и политички комесар Родољуб Станић.

У септембру 1943. године била је спремна једна група од око стотину људи за одлазак у партизански одред, али је њено пребацивање тада омело хапшење Обрада Папића. Из те групе су Душан Јовановић и Миодраг Ђупћевић још раније пребацили 20 до 30 људи из Кошутњака за Шумадијски одред.

Јордан Стојковић, припадник организације народноослободилачког покрета на Чукарици, у својим сећањима каже да је пребацивао групу илегалца преко села Јабучје према Лазаревцу. У овој групи налазили су се углавном обалски радници. Они су се и укључили у Колубарску партизанску чету.

Једна од већег броја веза за пребацивање Београђана у партизанске одреде налазила се у Белегишу. Изгледа да је преко ове везе пребачено неколико стотина људи. У овој акцији учествовали су већим делом рибари са Дунава са својим чамцима. Према сећању Милоша Мандарина, неки Немања, звани Шангајац, радио је то за новац. Али међу њима је било и симпатизера и припадника народноослободилачког покрета. Ђура Брајковић Црни вероватно је био члан Партије, Мита Николић Лиња, Јован Николић Крња, Стева Балатинац, рибар, чика Марко Цивџан, Јаника Столник, који је имао моторни чамац, сви су они учествовали у пребацивању Београђана у партизанске одреде.

Један канал за пребацивање припадника народноослободилачког покрета из Београда у Срем водио је преко Обреновца и села Сकेле.

Већи број бораца за Космајски партизански одред отишао је из Београда везом која је постојала преко Болеча.

Поред слања бораца, Београд је и на други начин пружао помоћ партизанским одредима. С нарастањем партизанских одреда и стварањем слободних територија, у Београду је почела да се развија посебна мрежа повереника појединих партизанских штабова. Тако је, средином 1943. године, једна илегална група одржавала везе с Пожаревачким партизанским одредом „Вељко Дугошевић”. Ова група успела је да набави и гештетнер-машину за умножавање, шапилограф, писаћу машину с хартијом и свим прибором који је

уз то потребан. Припадници ове групе, обучени у униформи Националне службе рада, износили су из Београда материјал преко станице Раковица. У селу Љубичеву их је прихватила веза за партизански одред.

Космајски одред такође је, преко својих веза, организовао пребацивање санитетског и другог потребног материјала из Београда на Космај.

Према сећању савременика, поједини повереници партизанских одреда у Београду организовали су групе сарадника. Оне су имале задатак да штабовима партизанских одреда шаљу обавештења о кретању немачких трупа и о недићевским, љотићевским и четничким одредима. По могућности су извршавале и задатке у вези са снабдевањем одреда војним и санитетским материјалом. Те групе су такође прихватале илегалне курире.

Оваква повезаност штабова појединих партизанских одреда са повереницима и групама у Београду у целини је давала добре резултате. Тако је група повезана са штабом Јужноморавских бригада, коју је водио књижевник Милорад Панић-Суреп, благовремено открила правце кретања, бројно стање људства и наоружање љотићевске експедиције у јужну Србију. Ова експедиција, под командом Ољћана, била је сатрвена од стране партизана. Другом приликом, ова група је дошла до аутентичног текста споразума једног Дражиног команданта с Немцима о заједничком садејству немачких трупа и четничких јединица против партизана. (Преговори о томе су неколико дана вођени у хотелу „Мажестик“). Ова група је укључила у рад на помоћи партизанском одреду такође многе железничаре са линије Београд—Ниш—Лесковац.

Партијска организација Земуна такође је живо учествовала у пребацивању нових бораца из Београда и из самог Земуна за партизанске одреде у Срему. Она је организовала више канала којима су борци пребацивани до партизанских одреда. Главни канали водили су северно од Добановаца (поред Јабланова) за Угриновце, или преко Бежаније (код Долме) за Јаково. Овим каналима пребацивано је, појединих месеци, до 300 Београђана и Земунца у партизанске јединице у Срему. На овај начин се из Земуна у партизанске одреде пребацило око три и по хиљаде Земунца, који су се са оружјем у руци борили у јединицама Народноослободилачке војске још пре ослобођења Београда и Земуна.

Велики подвиг сремски партизани и илегалци начинили су 1943. године пребацивањем штампарске машине из Београда у Срем. Ову машину сремски партизани набавили су преко својих директних веза у Београду, па су је тајно, и поред строге окупаторске и полицијске контроле, пребацили

преко Саве у Срем. То је омогућило да се формира штампа-рија Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, у којој је, између осталог, штампано и неколико бројева „Слободне Војводине“.

Тако је народноослободилачки покрет у Београду током 1943, а 1944. године још више, добијао нове, оригиналне облике организације. У одсуству месних руководства Партије, СКОЈ-а и НО фонда, користећи се родољубивим ослободилачким расположењем већине грађана, поједини партизански штабови и партијска руководства из ближе па и даље околине Београда, независно једни од других, самоиницијативно су стварали своја упоришта у граду преко којих су набављали за своје организације разне потребе, организовали пребацивање многих добровољаца у одреде и често прибављали многе корисне податке обавештајног карактера, којима су се партизански штабови користили при извођењу својих ратних операција.

Међутим, то није била једина нова иницијатива бораца за ослобођење у Београду. Они родољубиви грађани и, нарочито, чланови Партије и скојевци који су 1943. и 1944. ЈОдине, услед ранијих провала, изгубили везе с покретом и нису били повезани ни с једном од поменутих група и нису учествовали у акцијама за пребацивање нових бораца у партизанске одреде, а који су осећали потребу да се активно боре против окупатора, тражили су нута и начина да у ту борбу ступе, да изађу из града и прикључе се партизанима. Велик утицај на ове групе присталица народноослободилачког покрета извршио је успешан развој ослободилачке борбе у читавој Југославији, о чему су у Београд непрекидно пристизале вести.

Ове присталице народноослободилачког покрета, међу којима се налазио и већи број чланова Партије и СКОЈ-а, стварали су своје посебне групе. Такве ослободилачке групе биле су образоване у разним крајевима града и састављене претежно од омладинаца и грађана који су, на изванредан начин, током 1941. и 1942. године, већ учествовали у акцијама народноослободилачког покрета. Поједини чланови Партије и скојевци повремено су успевали да хватају везе с организацијама, а повремено су се те везе кидале, да би касније поново биле успостављене.

Ослободилачке групе самоиницијативно су формирали, на пример, у јесен 1943. године, Влада Балабан, кројачки радник, средњошколци Михаило Марковић, Фрања Волф и други.²²⁾ Једна таква група била је састављена од службе-

²²⁾ Младен Балабан, чиновник, преминуо је 1947. године у Београду после тешке болести. — *Михаило Марковић* данас је дописни члан Српске академије наука и редовни професор Филозофског факултета у Београду. — *Фрања Волф* данас је директор Електране Београд.

ника у Општини града Београда. Ове групе обично су стављале себи у задатак да окупе што већи број симпатизера и присталица народноослободилачког покрета, да ухвате везе с партизанским одредима и да пребаце, по могућству, што већи број бораца на терен. Њихова ослободилачка активност је у том правцу у највећем броју случајева показала добре резултате.

Неколико месеци уочи ослобођења Београда, ове групе бораца снажно су појачале своју акцију и у самом граду.

У појединим документима и послератним написима ове групе се често називају „дивљим групама“. Можда је управо овде место да се исправи једна велика неправда према активним илегалцима и борцима за ослобођење из Београда који су, не чекајући стално везе и неке директиве одозго, самоиницијативно предузимали акције за организовање присталица народноослободилачког покрета и њихово активирање у борби против окупатора, а за ослобођење земље.

Кроз акцију оваквих људи, као и кроз целу акцију партијске, скојевске и других организација народноослободилачког покрета, проговарала је свест и савест Београда. И на тај начин је долазило до изражаја антифашистичко расположење већине грађана, без обзира што у појединим моментима партијска организација и СКОЈ нису могли да успоставе своја руководства у граду и обнове све своје организације по рејонима и насељима. Разумљиво је зато да ни у ком случају ове групе не би могле да се називају дивљим групама. Њихови припадници, као и сви активни борци народноослободилачког покрета, часно су вршили своју дужност и према отаџбини и према будућности своје земље.

ВЕЛИКА ПРОВАЛА У ЈЕСЕН 1943.

После хапшења и погибије Јанка Лисјака, Мирка Томића, Станислава Сремчевића и Ђуре Гајића, као и после растурања великог броја партизанских ћелија и хапшења многих чланова Партије крајем 1942. и почетком 1943, покрајински партијски функционери који су у то време илегално живели и радили у Београду требало је да поново успоставе везе с оним члановима Партије који су остали на слободи и обнове партијске и скојевске организације. У току пролећа и лета 1943. године на овом послу радили су углавном чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију Петар Стамболић и Василије Буха. Они су успели да се повежу с неколико група чланова Партије. Према оцени неких савременика, тада је поново било повезано око сто чланова Партије, и поједине организације наставиле су свој/ акцију.

По налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, у Београд је септембра 1943. године преведена на рад Вера Милетић, члан Окружног комитета КПЈ за пожаревачки округ. Она је добила задатак да преузме руковођење обнављањем партијске организације у граду и да у једном скоријем времену формира месно партијско руководство. Повезујући се с члановима Партије и симпатизерима, Вера Милетић и Василије Буха настојали су да се обезбеде од убацивања полицијских провокатора у партијску организацију, па су вршили многобројна и дуга проверавања свих људи с којима су дошли у додир.

У овом периоду посебно се истицала партијска група наставнице Јелене Поповић, која је била повезана с Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и, по његовом налогу, обављала низ задатака.²³⁾ Ова група је такође прикупљала прилоге за народноослободилачки фонд. У то време је била успостављена веза и с комунистима и симпатизерима у Заводу за израду новчаница, у Фабрици мотора у Раковици, као и у неким другим предузећима.

Међутим, октобра 1943. године полиција је извршила један нови талас хапшења и том приликом пошло јој је за руком да привремено прекине рад на обнови партијске организације у Београду. Изгледа да је до провале дошло на тај начин што је прво провокатор Лазар Дожић открио илегално склониште у Ластиној улици број 9, у коме се скривала Вера Милетић. Полиција је тада упала у склониште и ухапсила је, а истог дана (5. октобра), када је наишао Василије Буха, био је и он ухапшен.

Стан у Ластиној улици број 9 држали су Мирко и Оливера Парезановић. Они су још 1941. године, по задацима које су добијали од Партије, обављали веома важне послове. Јула 1941. уселили су се у стан у улици Светозара Томића број 6 и у том стану је све до пролећа 1942. године било смештено складиште илегалног партијског материјала. У пролеће 1942. године преселили су се у Новокостолачку улицу број 15 и њихов стан и даље је служио за скривање илегалног материјала. Априла 1943. године преселили су се у стан у Ластинот улици број 9, где се затим склањао већи број илегалца. Парезановићи су истом овом приликом били ухапшени и касније одведени у логор на Бањици и стрељани.

Василије Буха и Вера Милетић су се срамно и издајнички држали приликом саслушања у полицији. Они су открили готово све што су знали и на основу њихових података био је ухапшен већи број људи у Београду с којима су долазили у додир. Полиција је на тај начин открила велики број илегалних партијских склоништа.

²³⁾ Јелена Поповић данас је директор Државне архиве СР Србије.

На основу Бухиног признања, на пример, полиција је открила партијско склониште у Шумадијској улици број 187. У овој кући је још 1941. године радила штампарија Покрајинског комитета КПЈ за Србију. После хапшења од 22. јуна 1941, која смо поменули, илегална штампарија је још једно кратко време наставила да ради, а затим је ова кућа служила искључиво као склониште за илегалце. Поред породице Жужек, која је учинила велике услуге Партији, у пролеће 1942. у један стан ове зграде уселио се инж. Мирослав Павловић са женом Даницом и њеним сестрама ЈБубицом и Невенком Дабић. У њиховом стану, готово две године, успешно су се склањали од полиције разни партијски функционери, претежно чланови Покрајинског комитета. Приликом откривања овога илегалног склоништа били су ухапшени Мирослав Павловић са женом Даницом, затим Невенка и ЈБубица Дабић и Љубица Жужек. Сви су они касније из Бањичког логора били одведени на стрељање на Јајинце.²⁴⁾ У поменутом стану често је боравио Петар Стамболић, који је дан уочи наведеног хапшења био прешао у друго партијско склониште, за које Василије Буха и Вера Милетић нису знали, и тако се спасао.

Буха је полицији такође открио склониште Покрајинске партијске технике у Мокролушкој улици бр. 7, где су ухапшене сестре Букумировић, Србислава и Јованка, и трећа њихова сестра Ружица Ђуровић.²⁵⁾

Василије Буха и Вера Милетић нанели су огромне штете народноослободилачком покрету такође проваљивањем Јанка Јанковића, чиновника Управе града, и Цветка Црњака, полицијског агента, који су тајно сарађивали с КПЈ. Обојица су одмах били ухапшени. Јанко Јанковић је тајно износио записнике са појединих саслушања из полиције и доносио

") Сестре *Невенка, Даница и Љубица Дабић* пребациле су се из Хрватске у Србију 1941—1942. године, бежећи од усташког терора. Све су становале у Шумадијској 187, где је Даница живела с мужем инж. М. Павловићем. С великим залагањем су радиле на разноврсним задацима које су добијале од Партије. Све три сестре стрељане су у Јајинцима.

²⁵⁾ О *Србислави* види нап. на стр. 245. *Јованка* (—1944) је била учитељица. Извесно време обављала је дужност курира Покрајинског комитета, а затим је закупила на своје име стан у Мокролушкој ул. бр. 7, у коме су израђена склоништа за скривање партијских функционера и илегалног материјала. Пре хапшења постала је кандидат за члана КПЈ. Приликом упада полиције, Јованка и Срба прикриле су се у илегалном склоништу, али су ту откривене с компромићујућим материјалом. На саслушању Јованка ништа агентима није хтела да каже. Досије о њеном саслушању закључен је речима: „Идеолошки потпуно изграђена комунисткиња, одбила је да призна право стање ствари“. Полицијским решењем упућена је у логор на Бањици као кривац прве категорије. Стрељана је септембра 1944, после покушаја да с групом затвореница изврши напад на немачког чувара Кригера (о томе види стр. 318).

обично у стан своје тетке, где су, по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, записници прегледани и преписивани. До средине 1943. године овај посао више пута је обављала Брана Перовић, а затим је то радила Вера Милетић. Пошто би партијска веза прегледала или преписала са слушања, Јанковић би их поново враћао у Управу града.

Осим тога, Јанковић је, кад год је било могуће, упозоравао партијску организацију о мерама које полиција припрема да предузме против комуниста и присталица народноослободилачког покрета, па су се на тај начин многи на време склонили или избегли хапшења.

Исто тако је Цветко Црњак као полицијски агент чинио Партији разне услуге. Он је, 1942. и 1943. године, из Београда у Земун и обратно преносио разне партијске материјале и прилоге прикупљене за Народноослободилачки савез. Тако је и на тај начин у то време одржавана редовна веза са Земунском. Црњак је крајем септембра 1943. једном приликом пратио Благоја Нешковића на путу све до Лесковца и старао се о његовој безбедности. Хапшењем Јанка Јанковића и Цветка Црњака, који су убрзо, на посебан захтев, били спроведени Гестапоу и касније стрељани, Партија је изгубила веома драгоцен извор информација из Управе града.

ЈАЧАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЗЕМУНУ 1943.

Организације народноослободилачког покрета у Земуну водиле су борбу у другачијим, раније већ описаним условима, и оне нису биле погођене великим провалама које су се догодиле у Београду. То је омогућило да партијске и скојевске организације у Земуну током 1943. и 1944. године успешно развију своју активност.

Срески комитет КПЈ за земунски срез, као и среско руководство СКОЈ-а, у зиму 1942—1943. године пребацили су се на слободну територију земунског среза, коју су ослободили сремски партизани. Уместо Шоти Пала, који је прешао на другу дужност, секретар Среског комитета постао је Марко Никезић, којег је касније заменио Лајош Јо.²⁶⁾

С обзиром на ситуацију у којој се нашао Покрајински комитет КПЈ за Србију у Београду, руковођење партијском

²⁶⁾ *Лајош Јо* (1914—1944), браварски радник, рођен је у Пачиру (Бачка Топола). Занат је изучио у Београду, а затим је извесно време радио у Мостару и разним местима у Србији. Од 1939. године живео је у Београду и већ тада био активан партијски и синдикални радник. Године 1941. био је у Београду секретар једног рејонског комитета. Октобра 1941. налазио се на улици с Ђуром Стругаром у тренутку када је овај био ухапшен. Лајош је тада успео да избегне хапшење.

и скојевском организацијом у земунском срезу преузео је, почетком јула 1943. године, Покрајински комитет КПЈ за Војводину, односно Окружни комитет КПЈ за источни Срем. Партијска организација у земунском срезу у то време имала је 136 чланова и 20 кандидата, а почетком 1944. тај број нарастао је већ до 222 члана и 67 кандидата.

У самом граду Земуну, у фебруару 1943. године, било је образовано Месно повереништво КПЈ, чији је секретар био Лајош Јо. Убрзо је ово повереништво проширено и претворено у Градски комитет КПЈ, чији је секретар такође био Лајош Јо, а од маја 1943. ту дужност преузео је Фрања Вучинек. Чланови Градског комитета КПЈ у Земуну били су Никола Бобић, Јуре Чуле, Божа Томић и Душан Секић, који је истовремено био секретар Градског комитета СКОЈ-а.²¹⁾

Средином 1943. године у Земуну и на Бежанији деловало је седам партијских ћелија са око 30 чланова КПЈ, и то: ћелија „Центар“, две ћелије у Горњој вароши, ћелија у Творничком рејону, ћелија на Насељу, ћелија у „Икарусу“ и ћелија у насељу Бежаније. У то време скојевска организација имала је око 400 чланова. Поред Градског комитета СКОЈ-а било је формирано пет рејонских скојевских руководстава: за први рејон, за Горњи град, затим за „Икарус“, Аеродром, „Телеоптик“ и још нека предузећа; за средње школе, за Бежанију и Насеље. И у ово време посебно су се истичале партијска и скојевска организација у фабрици „Икарус“, где је партијска организација имала три одељења и партијски биро. Скојевска организација у Земуну имала је одлучујући утицај у Гимназији и у Трговачкој академији.

Партијска организација у Земуну и даље је организовала штампање пропагандног материјала у својој техници. Ту су, у тиражу од око 600 примерака, умножаване „Вести“. Утицај партијске и скојевске организације на расположење Земунца био је велик.

Захваљујући општем развоју ослободилачке борбе у земљи и непосредном утицају КПЈ и СКОЈ-а, у Земуну је, у току 1943, израсла снажна организација Народноослободилачког фронта. Ова организација је тада окупљала око 4.000 чланова. Био је организован градски одбор Народноослободилачког фронта, који је имао пет чланова. Сем тога, постојали су рејонски одбори Фронта: у првом рејону одбор

Пребачен је 1942. године у Земун на партијски рад и ту је међу члановима Партије и активистима, због своје борбености и неуморног залагања за ствар радничке класе, био исто тако омиљен као и у Београду. Марта 1944. године прешао је на рад у Бачку, али је убрзо био ухапшен од стране мађарске полиције, одведен у логор у Бачку Тополу, одакле је спроведен у неки логор у Мађарску, где је, највероватније, и стрељан.

²¹⁾ Сви поменути другови преживели су тешкоће ратних борби и данас врше разне одговорне дужности.

са четири члана, у другом с пет чланова, у трећем с осам чланова, у четвртном с четири члана, у петом с четири члана, у шестом с четири члана, а сем тога постојали су одбори НО фронта у „Икарусу“, „Телеоптику“, „Змају“, „Дохна-леку“, „Предовићу“, на Аеродрому, у „Луфтханзи“ итд. Рејонски одбори Фронта имали су такође своје пододборе, који су окупљали по десет до двадесет људи.

Одбори Народноослободилачког фронта у Земуну развили су живу политичку активност, али су, поред тога, прикупљали и прилоге у новцу, материјалу и лековима за потребе бораца Народноослободилачке војске и партизанских одреда. Месечни прилози Земунаца у новцу, 1943. и 1944. износили су по један до два милиона куна или динара, а често је сума прикупљеног новца у току једног месеца била и већа. Земунци су, преко својих пријатеља, прикупљали прилоге и од неких радника београдских предузећа, на пример, из пекаре „Соко“ и фабрике обуће „Бостон“. Према сећању савременика, власник пекаре „Соко“ једном приликом је послао милион динара прилога, а сваког месеца је, поред прилога у новцу, давао и по један дукат.

Поред новца, одбори*НО фронта у Земуну прикупљали су и материјал. Било је случајева да се за недељу дана прикупи материјала за пуна двоја кола — разне одеће, обуће, хране, лекова, цигарета и другог, што је све било упућивано на слободну територију Срема.

У склопу НО фронта, и као његов саставни део, у Земуну је била створена и организација Антифашистичког фронта жена. Први одбор АФЖ-а у Земуну образован је априла 1943. са седам чланица. Председник овог одбора била је Вера Димитријевић.²⁸⁾ До краја 1943. у Земуну је формирано и пет рејонских одбора АФЖ-а. Жене су у Земуну веома активно учествовале у помагању ослободилачке војске. Само у периоду од 1. до 10. септембра 1943. оне су сакупиле велике количине разног материјала, између осталог: троја кола санитетског материјала, преко хиљаду килограма шећера и велику количину других намирница, одеће и обуће.

Августа 1943. у Земуну је био образован Градски народноослободилачки одбор. Овај одбор сачињавали су: Божа Савић, као председник, Гојко Правица, секретар Одбора, и чланови: Александар Метлер, Јуре Чуле и Раде Радовано-

²⁸⁾ Вера Димитријевић (1915—1944), кројачка радница, рођена у Бијељини. Одмах по окупирању земље пришла је народноослободилачком покрету и радила на окупљању жена и сакупљању санитетског материјала. Априла 1943. изабрана је за председника Главног одбора АФЖ-а у Земуну. У КПЈ је примљена 1943. године, јуна месеца, а већ новембра исте године ухапшена је и спроведена у женски логор у Старој Градишци. Касније је пребачена у Јасеновачки логор, где је стрељана априла 1944. године.

вић.²⁹⁾ Градски НО одбор у Земуну убрзо је формирао шест рејонских НОО. Сви ови одбори су у то време пре свега обављали политичке функције.

Земунски ударници су током 1943. извршили у граду мноштво акција против окупатора и њихових домаћих помагача. Поред већег броја акција на прекидању телефонско-телеграфских веза и разних већих и мањих саботажа и диверзија, те године су ударници извршили и неколико-атентата. Тако су Лазар Саватић и Иван Радосављевић 20. октобра 1943. извршили атентат на „четничког војводу Земуна и среза земунског" Милана Бајића, познатог непријатеља народноослободилачког покрета.³⁰⁾

Убрзо је ударник Халиб Ћосић у Гробљанској улици извршио атентат на капетана Јову Колара, секретара „Четничког одбора".³¹⁾

Великог одјека имао је атентат који су, 5. новембра 1943, извршили Лазар Саватић и Иван Радосављевић на усташког натпоручника Мартина Волфа, који је припадао усташкој групи још у логору на „Јанка Пусту" и био један од најпоузданијих Павелићевих официра. У овом атентату оба ударника била су рањена, али <:у успели да се склоне у своје базе.

И друге акције земуних ударника непрекидно су опомињале окупаторе и квислинге на снагу народноослободилачког покрета у земљи.

*
* *

И док се народноослободилачки покрет у Земуну 1943. и почетком 1944. године успешно развијао, губици партијске организације у Београду приликом провале Василија Бухе и Вере Милетић били су тако озбиљни да је она, у то исто време, била готово потпуно десеткована и под ванредно тешким околностима су чињени нови покушаји за њено обнављање. Међутим, како се стање на европским ратиштима све више развијало у корист антихитлеровске коалиције и како су Народноослободилачка војска и партизански одреди у земљи постизали све веће успехе, и у Београду је нагло расло антифашистичко расположење грађана, који су, као што је описано, на разне начине давали одушка својој борбеној спремности да се још оштрије супротставе окупатору и његовим домаћим слугама.

²⁹⁾ Сви поменути другови преживели су рат и данас врше разне дужности у државним органима, у СКЈ и у привреди.

³⁰⁾ О Лазару Саватићу види нап. на стр. 252.

³¹⁾ Халиб Ћосић, данас директор предузећа „Отпад" у Земуну..